

Vård- och underhållsplan för Tvärreds kyrkogård

Med kulturhistorisk inventering av gravvårdarna
Ulricehamns kyrkliga samfällighet, Ulricehamns kommun

Hedvig Zillén
Västarvet kulturmiljö 2018

Vård- och underhållsplan för Tvärreds kyrkogård

Med kulturhistorisk inventering av gravvårdarna
Ulricehamns kyrkliga samfällighet, Ulricehamns kommun

Hedvig Zillén
Västarvet kulturmiljö 2018

Författare Hedvig Zillén

Grafisk form, layout och teknisk redigering Gabriella Kalmar

Omslagsbild Foto taget av Hedvig Zillén. Fotot visar Tvärreds kyrka med kyrkogård ifrån sydöst.

Tryck Bording AB, Borås 2019

Västarvet

Vänerparken 13

462 35 Vänersborg

tel. 0521-26 41 50, fax 0521-27 50 19

www.vastarvet.se

Förord

Denna vård- och underhållsplan med kulturhistorisk inventering av gravvårdarna på Tvärreds kyrkogård har utförts av Västarvet under år 2017 på uppdrag av Ulricehamns kyrkliga samfällighet.

Rapporten innehåller rekommendationer för de kulturhistoriskt intressanta gravvårdarnas bevarande, vård och utveckling. Den är tänkt att användas av församlingen som ett underlag inför underhålls- och förändringsarbeten, och av länsstyrelsen och Västarvet vid handläggning av tillståndsärenden och remisser.

Vi vill tacka för ett trevligt samarbete och önska lycka till i det långsiktiga förvaltningsuppdraget.

Tvärreds kyrkogård är ett värdefullt arv. Genom att underhålla den väl kan den bli en välvårdad gåva att överlämna till kommande slakten.

Lödöse, den 10 augusti 2017

Hedvig Zillén

Innehåll

Inledning	7
Innehåll	7
Metod och bedömning	7
Kyrkogården – ett levande kulturarv	8
Kyrkogårdarnas utveckling under tusen år	8
Förhistorisk tid fram till och med 1600-talet	8
1700- och 1800-talen	8
1900- och 2000-talets kyrkogårdar	10
Lagstiftning	12
Generella krav	12
Väsentlig ändring av kyrkogård eller begravningsplats	12
Riksantikvarieämbetets rekommendationer	12
Gravrätt och ändringar av gravvårdar och gravanordningar	13
Kyrkogårdens naturmiljö	13
Skötselråd	14
Bergarter	14
Allmänna åtgärder	14
Mekaniska skador	14
Rengöring	14
Biologisk påväxt	15
<i>Alger</i>	15
<i>Mossor och gräs</i>	15
<i>Lavar</i>	15
Kemiska skador	16
Stearin och sot	16
Järn- och kopparmissfärgning på sten	16
Förebyggande åtgärder	16
Rengöring	16
Graffiti och klotter	16
Förebyggande åtgärder	16
Symboler – ikonografi	17
Gravvårdarnas symboliska utformning	17
Djursymboler	17
Symboler från växtriket	17
Ljuset och elden som symboler	18
Föremål som symboler	18
Himlakroppar	18
Kristna symboler	18

Tvärreds kyrkogård ur ett historiskt perspektiv	20
Tvärreds socken	20
Översiktlig historik över kyrkan	20
Kyrkogårdens historia	21
Tvärreds kyrkogård idag	23
Kyrkogårdens avgränsning och disposition	23
Kvarter 1	23
Kvarter 2	24
Kvarter 3	24
Kvarter 4	24
Den utvidgade delen av kyrkogården, kvarter 5-8	24
Askgravlund	25
Askgravplats	25
Gravvårdarna på Tvärreds kyrkogård	26
Vad gravvårdarna berättar om bygden	26
Kyrkogårdens historia och prägel i sammanfattning	28
Riktlinjer för bevarande, vård och utveckling	29
Allmänt om urvalet	29
1. Gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden	29
2. Gravvårdar med höga kulturhistoriska värden	29
3. Områden av sammanhållen karaktär	29
Område med breda ramgravar i kvarter 1	29
Område med tidstypiska 1920-talsvårdar i kvarter 4	29
Kriterier för återanvändning	29
Kulturhistoriskt värdefulla objekt samt skadeinventering	30
Gravkarta	30
Förteckning över gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden.....	32
Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden.....	44
Förteckning över murar, grindar, gångar, armaturer med mera.....	56
Relevanta lagtexter	60
Utdrag ur Lag (1988:950) om kulturminnen med mera	60
1 kap. Inledande bestämmelser.....	60
4 kap. Kyrkliga kulturminnen.....	60
<i>Kyrkobyggnader och kyrkotomter</i>	60
<i>Kyrkliga inventarier</i>	60
<i>Begravningsplatser</i>	60
<i>Beredskapsförberedelser</i>	61
<i>Ersättning till Svenska kyrkan</i>	61
<i>Ingripande för att åstadkomma rättelse</i>	61
Utdrag ur Förordning (1988:1 188) om kulturminnen med mera.....	61

<i>Kyrkliga kulturminnen</i>	61
Utdrag ur Begravningslag (1990:1 144)	61
1 kap. Definitioner.....	61
2 kap. Begravningsplatser.....	62
<i>Gravkarta, gravbok, gravregister</i>	62
7 kap. Gravrätt.....	62
<i>Utövande av gravrätt m.m.</i>	62
<i>Gravrättsinnehavarens ansvar för gravplatsen</i>	62
<i>Upplåtelse av gravrätt</i>	62
<i>Förnyelse av upplåtelse</i>	62
<i>Gravanordningar m.m.</i>	62
<i>Ändringar på gravplatsen</i>	63
<i>Gravrättens upphörande</i>	63
Utdrag ur Begravningsförordning (1990:1147)	63
<i>Gravkarta</i>	63
Utdrag ur Miljöbalk (1998:808)	63
1 kap. Miljöbalkens mål och tillämpningsområde.....	63
7 kap. Skydd av områden.....	64
<i>Biotopskyddsområde</i>	64
Förordning (1998:1 252) om områdesskydd enligt miljöbalken med mera.....	64
Allmänna bestämmelser.....	64
<i>Biotopskyddsområde</i>	64
Bilaga 1.....	64
<i>Biotopskyddsområden som avses i 5 §</i>	64
Käll- och litteraturförteckning	65
Tryckta källor.....	65
Otryckta källor.....	65
Arkiv.....	65
Källor från Internet.....	65

Inledning

Västarvet rekommenderar att denna inventering antas av kyrkonämnden i Ulricehamns kyrkliga samfällighet, då det är av största vikt att riktlinjerna efterlevs och följs upp. Kulturhistoriskt mycket värdefulla gravanordningar, (grad 1) där gravrätten återgått till församlingen och gravanordningen tillfallit upplåtaren, kan beviljas kyrkoantikvarisk ersättning för till exempel konservatorsåtgärder. Kravet är att gravvårdarna finns listade på en särskild förteckning eller finns med i en kyrkogårdsinventering. Kyrkoantikvarisk ersättning kan också komma ifråga för fasta anordningar (exempelvis gravvårdar som inte är återlämnade) men som har mycket höga kulturhistoriska värden.

Inventering och rapportskrivning har utförts av Hedvig Zillén. Kapitlet om kyrkogårdens historia har författats av Carina Carlsson. Lisa Molander har skrivit om lagstiftning, skötselråd för gravvårdar och symboler.

Innehåll

Rapportens första del består av en historisk tillbakablick, därpå följer lagstiftning och skötselråd för gravvårdarna. Sedan kommer ett kort kapitel om Tvärreds socken och en beskrivning av kyrkogården så som den ser ut idag och dess historia. Gravvårdarnas karaktärer beskrivs, därpå följer riktlinjer för gravvårdarnas skötsel samt en förteckning över samtliga utvalda gravvårdar.

Metod och bedömning

Arbetet har omfattat inventering i fält med genomgång av alla gravvårdar, sökning i arkiv och litteratur, samt rapportskrivning.

Inventeringen av gravvårdarna har varit selektiv, vilket innebär att endast de gravvårdar som bedöms ha kulturhistoriska värden har dokumenterats och beskrivits. Med dokumentation åsyftas fotografering samt beskrivning av utseende och inskription, där texter varit läsbara. Samtliga fotografier är tagna av Hedvig Zillén, där ingen annan anges.

Kyrkogården - ett levande kulturarv

Kyrkogårdarna utgör levande kulturmiljöer som ständigt förändras. Gravar byts ut under tidens gång och nya gravskick införs, växtligheten förnyas och nya gravkvarter tillkommer. Det är av stor vikt att de förändringarna som företas går varsamt till så att kyrkogårdens och församlingens historia sparas åt eftervärlden. Kyrkogårdarna anses utgöra en helt omistlig del i det svenska kulturarvet. De ingår i det stora kyrkliga kulturarv som Svenska kyrkan ansvarar för.

Alla begravningsplatser som tillkommit före år 1940 skyddas liksom kyrkorna av kulturmiljölagens fjärde kapitel. De får inte ändras utan tillstånd av Länsstyrelsen. Mer om de lagar som gäller på begravningsplatsen finner du på sidan 16.

Kyrkogårdarnas utveckling under tusen år

Förhistorisk tid fram till och med 1600-talet

Under brons- och järnåldern förekom såväl jordbegravningar som brandgravar. I samband med Sveriges kristnande avskaffades kremation som begravningsmetod, och det var sedan inte tillåtet förrän en bit in på 1900-talet. Enligt de romerskkatolska föreskrifterna skulle alla begravas i vigd jord på en för ändamålet avsedd yta, kyrkogården.

Man vet inte särskilt mycket om hur kyrkogårdarna såg ut i äldre tider. Förmodligen var de från kristnandet och under flera århundraden framåt oansenliga och mest liknande ängar med enstaka uppstickande gravmonument. För att skydda platsen hade man en mur runt om, till en början timrad i trä med tak av träspån och i senare tid kallmurad i sten. Att gravar kunde överbyggas med små hus av trä så kallade stupor är känt från avbildningar från 1600-talet.

Under tidig medeltid begravdes alla på kyrkogårdarna oavsett social tillhörighet. Med tiden uppstod bruket att gravlägga personer med hög rang inne i kyrkobyggnaderna och i slutet av medeltiden användes kyrkorna som begravningsplats för alla i samhällets översta skikt. Gustav Vasa påpekar i ett förmaningsbrev år 1554 att gravplatserna måste skötas bättre. Vid den här tiden fick ogräs växa fritt, de dödas ben kunde sticka upp ur marken om det ville sig riktigt illa och lösa djur betade bland gravmonumenten. Gravstenar och murar revs och återanvändes på annat sätt. Mycket talar för att brevet inte fick något större genomslag och att värden av kyrkogårdarna i de flesta fallen försumma-

des ända in på 1800-talet. Detta hänger samman med att det länge var själva kyrkorummets som innehöll de mest eftertraktade och påkostade gravplatsen. Gemene mans gravplats ute på kyrkogården ägnades ingen större omtanke.

1700- och 1800-talen

Under 1700-talet hördes allt fler protester mot begravning inne i kyrkorna. Stanken av ruttnande kroppar måste ha varit vedervärdig, och situationen uppfattades som ett sanitärt problem. År 1783 förbjöds bruket att gravlägga de döda inne i kyrkorummen. Eftersom kyrkogårdarna nu togs i bruk igen för alla oavsett socialt ursprung, väcktes så småningom intresset för kyrkogårdarnas utseende till liv. Detta sammanföll med att det så kallade parkidealet började spridas från kontinenten till svenska kyrkogårdar via slott och herrgårdar runt om i landet. Det innebar att trädgårdarna kring herresätena började förses med anlagda gångar och planterade lövträd i rader och alléer. Det var emellertid först under senare hälften av 1800-talet som parkidealet slog igenom helt och fullt på begravningsplatserna runt om i landet.

Parkmodet kom så småningom att förändra kyrkogårdarna fullständigt, från i princip trädlösa ängar med betande djur till väl planerade anläggningar med prydliga gångar, tydliga gravkvarter och lummiga trädrader längs vällagda stenmurar. Än idag präglas merparten av kyrkogårdarna av dessa parkideal, såväl på landsbygden som i staden. Det dröjde dock till slutet av 1800-talet och ibland till och med en bit in på 1900-talet innan det nya modet nådde landsbygden.

På 1700-talet och tidigare placerades gravarna alltid efter ett strikt socialt mönster som var etablerat sedan århundraden. Man använde företrädesvis områdena söder och öster om kyrkan. På landsbygden var kyrkogårdarna indelade på så vis att varje by eller hemman hade sin egen plats. På äldre kyrkogårdar kan man hitta svampformade så kallade gravskillnadsstenar som markerade olika gårdars gravrättsinnehav på kyrkogården. Det mest eftertraktade var att ligga nära kyrkan. De som hade gott ställt kunde sätta upp en huggen sten eller en gravtumba men ofta nöjde man sig med att ett enkelt träkors eller att bara jordkullen utmärkte platsen. Alla kände ju på den tiden till platsen för det egna hemmanets gravar. Längst ut på kyrkogården och längs med muren fick de fattiga och egendomslösa sin sista vila. I norr begravde man

Hängbjörkarna i kvarter 4 på Tvärreds kyrkogård bidrar starkt till miljöns parkkaraktär.

brottslingar, och utanför den vigda jorden hamnade »självspillingarna« som tagit sina egna liv.

Indelningen i olika avdelningar för de olika hemmanen slutade att tillämpas successivt under 1700- och 1800-talen. Istället övergick man till att begrava de döda i rad på en ledig plats efterhand. Varv efter varv fylldes på i kronologisk ordning allt eftersom folk dog, och stora gårds- och släktgravar fick flyttas när de stod i vägen.

Vid 1800-talets mitt blev det vanligt att den som hade råd kunde köpa sig en gravplats av församlingen, en familjegrav där make, maka, barn och efterlevande barn med fruar eller män skulle begravas. Detta speglar också samhällets ökande individualisering som skedde i samband med industrialiseringen. Avdelningarna för gårdar och byar luckrades alltså upp och gav istället plats för individuellt utformade gravvårdar. Kyrkogårdarna kom att delas in i ett område med köpta gravar och ett med

gravar på rad för dem som inte kunde köpa sin grav. De gravar som inte var köpta kallades för linjegravar, frigravar eller gravar på allmänna linjen eller allmänna varvet. Dessa uttryck var vanliga långt in på 1900-talet. Linjegraven avskaffades i 1964 års gravrättslag.

År 1815 beslutades det att begravningsplatser av hygieniska skäl inte längre fick ske inne i städer och byar och att nya begravningsplatser skulle läggas utanför stads- och bygränserna. Tidigare hade man bara begravt fattiga eller folk som dött i någon epidemi utanför städerna. De stora skillnaderna i sättet att begrava människor beroende på socialt ursprung uppmärksammades också. Det beslutades att alla skulle ha rätt till en egen grav och att ingen längre skulle behöva läggas i en allmän grav på någon fattigkyrkogård. Men för de högre skikten fortsatte det att vara viktigt att uttrycka sin rang också efter döden under lång tid därefter. Stenindustrin

Välklippta häckar finns bland annat i den utvidgade delen av kyrkogården i Tvärred.

utvecklades i snabb takt under 1800-talets senare del och det gick att skaffa sig större och mer exklusiva gravvårdar av sten än tidigare. De påkostade gravanordningarna fick också de mest synliga placeringarna nära gångstråken eller huvudentrén.

Under 1700-talet utvecklades föreställningen att träd hade en renande effekt på marken och luften. År 1805 kom ett påbud om att begravningsplatserna skulle planteras med lövträd. Denna föreställning försvann successivt under 1800-talet, men träden hade kommit till kyrkogårdarna för att stanna. Det är i första hand de inhemska trädarterna som alm, ask, lönn, lind och ek som planterats och som fortfarande dominerar dagens kyrkogårdar i form av trädrader och -kransar.

Under mitten och slutet av 1800-talet blev det också populärt att plantera träd solitärt på kyrkogårdarna, så kallade gravträd eller vårdträd. Till dessa användes ofta olika hängande arter, vilket ibland kallas sorgeträd och -buskar. De var ett uttryck för tidens romantiska anda då man gärna ville läsa in känslor i naturen.

1900- och 2000-talets kyrkogårdar

De kyrkogårdar vi ser idag har fått sin huvudsakliga form under det sena 1800-talet. Den ganska strama strukturen med murar, trädkrans, klippta häckar och raka prydliga gångar härrör från parkidealet, som be-

skrivits ovan. Till saken hör också att 1700- och 1800-talens stora befolkningstillväxt ledde till att det blev trångt på många kyrkogårdar. Kvartersuppdelningen utvecklades som ett resultat av detta, och det blev också praktiskt att anordna gångar mellan kvarteren. Tidigare hade det i regel endast funnits riktiga gångar från grindarna i muren till kyrkporten. Kvarteren skapades ofta med hjälp av klippta häckar. En särskild variant är den så kallade rygghäcken som sedan 1920-talet planterats för att skapa arkitektoniska avgränsningar mellan gravarna.

Industrialismens massproduktion av gravstenar samt gjutna kors och staket bidrar också stort till karaktären på dagens kyrkogårdar. Utbudet av gravvårdar att välja mellan växte snabbt under 1800-talets sista decennier och det var inte längre lika dyrt att resa en sten. Samtidigt var det vanligt bland de breda folklagren ända till andra världskriget med enkla vårdar som endast markerades av ett träkors eller en så kallad gravkulle beväxt med vintergröna.

Under 1900-talet infördes bestämmelser för gravvårdarnas utseende, vilket resulterade i allt mer enhetliga gravkvarter utan utrymme för större variation. I slutet av 1900-talet har många kyrkogårdar försetts med ask- och urlundar i takt med att allt fler människor kremas efter sin död. Vidare har alla kyrkogårdar påverkats mer eller mindre av kyrkogårdsskötselns rationalisering. Gravramar i sten och infattningshäckar har ofta tagits

Ovanlig gravvård i smide och plåt, i kvarter 4 gravnummer 160–161.

bort för att göra gräsklippningen enklare och grusade gånger har ersatts av gräsmattor eller mer lättskötta gånger av asfalt eller stenplattor. Under 1900-talets sista årtionden och 2000-talets första decennium har gravstenarna blivit allt mer personligt präglade.

Lagstiftning

Generella krav

När det gäller vissa kategorier av den kyrkliga egendomen ställer staten speciella krav i fråga om förvaltning. I kulturmiljölagens 4 kapitel (se nedan) finns särskilda bestämmelser om skydd för kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Skyddet för dessa kyrkliga kulturminnen är oberoende av någon myndighets beslut (KML 4 kap. 1 §). De särskilda skyddsbestämmelserna har sina rötter långt tillbaka i tiden och skall ses mot bakgrund av Svenska kyrkans ställning i det svenska samhället genom århundraden.

De generella skyddsbestämmelserna i 4 kap. KML innebär i korthet att kyrkobyggnader och begravningsplatser byggda eller anlagda före 1940 omfattas av tillståndsplikt, dvs de får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen (KML 4 kap. 3 och 13 §§). Förvaltningen skall präglas av respekt för egendomens och miljöernas särskilda karaktär och antikvariska krav måste beaktas. Tillstånd krävs också för att avyttra, avföra, reparera, ändra eller flytta föremål upptagna i inventarieförteckningen.

Väsentlig ändring av kyrkogård eller begravningsplats

I och med relationsändringen mellan staten och kyrkan, från och med 1 januari år 2000, har pastoraten och kyrkogårdsförvaltningarna själva det stora ansvaret för utformningen av kyrkogårdar, men även ansvar för att förteckningar över inventarier av kulturhistoriskt värde upprättas samt att inventarierna förvaras och vårdas väl. Kyrkogårdsförvaltningen måste vid en väsentlig ändring av begravningsplats, utöver ansökan hos länsstyrelsen, söka bygglov hos den kommunala byggnadsnämnden enligt Plan- och bygglagen för de ärenden som faller utanför den statliga tillsynen enligt KML.

Utöver KML och begravningslagen är det Riksantikvarieämbetet som skall ge närmare föreskrifter för hur vården av de kyrkliga kulturminnena sker (Förordning (1988:1088) om kulturminnen m.m. 22 §). Enligt Riksantikvarieämbetet kan väsentliga förändringar innebära:

- borttagande eller genomgripande ändring av hägnad,
- ändring av material eller färgsättning på anordning inom begravningsplatsen,

- ändring av inredning och konstnärlig utsmyckning i ceremonirum samt konstnärlig utsmyckning utomhus med undantag för sådana betydelselösa ändringar som endast avser att tillgodose vissa praktiska behov,
- ändring av vegetationens arkitektoniska och rumsskapande karaktär,
- större ändringar av gravkvarter och gång- eller vägsystem inom gravplatsen,
- ändrad vägbelysning, anläggande eller ändring av elektrisk belysning,
- åtgärder som i sig själva inte är väsentliga men som har betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas såsom borttagande av gravramar, staket och dylikt kring gravplatser, ändrad trädvegetation samt ändrad markbehandling inom gravområden.

Ovanstående innebär i praktiken att kyrkogårdsförvaltningen skall söka tillstånd inför fällning av träd i trädkransar inom kyrkogården, ändring eller borttagande av murar, gångar etcetera.

Den sista punkten uttrycker det vanligaste problemet, det vill säga de små förändringar som sker kontinuerligt under en längre tid och som så småningom åstadkommer väsentlig förändring. Problemet grundar sig i ett kortsiktigt tänkande och undviks genom ett långsiktigt, planerat förhållningssätt till den dagliga skötseln av kyrkogården.

Riksantikvarieämbetets rekommendationer

Riksantikvarieämbetet (RAÄ) har till uppgift att ge närmare föreskrifter för hur vården av de kyrkliga kulturminnena sker. Dessa rekommendationer är inte klara i skrivande stund, men det finns ett antal publicerade artiklar i ämnet. I Kulturmiljövärd nr 6/1989 ägnas hela tidskriften åt kyrkogårdar och i Inger och Jan Berglunds artikel »Kyrkogården idag och imorgon« skriver de att istället för att betrakta den medeltida kyrkogården som historiska minnesmärken skulle man åter kunna använda den som begravningsplats. De vill dock framhålla att vid fortsatt begravning på dessa kyrkogårdar är det

viktigt att ta tillvara och bevara den ursprungliga karaktären och att nya gravar måste anpassas till det »gamla mönstret« (s. 12). Även Kulturmiljövård 2/2003 ägnas till stora delar åt kyrkor och kyrkogårdar.

Gravrätt och ändringar av gravvårdar och gravanordningar

Gravvården ägs av den som betalar gravrättsavgiften. När gravrätten upphör har gravrättsinnehavaren rätt till gravvården. Vill gravrättsinnehavaren föra bort vården, får detta dock inte ske utan upplåtarens medgivande eller utan länsstyrelsens tillstånd om den är kulturhistoriskt värdefull. Medgivande skall lämnas förutsatt att det inte finns risk för att man förfar med gravvården på ett ovärdigt sätt (begravningslag 7 kap. 28 §, se nedan). Står vården kvar längre än sex månader efter att gravrätten upphört och att gravrättsinnehavaren meddelats tillfaller den upplåtaren (vanligen pastoratet). Om en gravanordning av kulturhistoriskt värde har tillfallit upplåtaren ska den i första hand lämnas kvar på den ursprungliga gravplatsen. Om gravvården ändå måste föras bort från sin ursprungliga plats ska den ställas upp på lämplig och därtill avsedd plats inom begravningsplatsen (begravningslag 7 kap. 37 §). Ansökan om borttagande eller flytt av gravvården sker hos länsstyrelsen.

Gravvårdar som har tillfallit upplåtaren faller under benämningen kyrkliga inventarier. Kyrkliga inventarier av kulturhistoriskt värde skall enligt lag förvaras och vårdas väl (KML 4 kap. 6 §). Varje församling är skyldig att föra en förteckning över dessa inventarier. Gravvårdar av kulturhistoriskt värde som har tillfallit församlingen skall tas upp i inventarieförteckningen. I förteckningen ska det även stå var föremålet förvaras om det rör sig om en plats utanför kyrkan. Utöver att församlingen själva kan anse att gravvårdar är av kulturhistoriskt intresse och föra upp dem på inventarielistan, har länsstyrelsen rätt att besluta om att föremål tas upp i förteckningen (KML 4 kap. 10 §). När det rör gravvårdar med kulturhistoriskt värde krävs det tillstånd från länsstyrelsen i följande fall:

- För att avyttra en gravvård
- För att föra av den från förteckningen
- För att reparera eller ändra en gravvård. För mera obetydliga reparationer krävs inget tillstånd. De skall dock utföras så att vårdens kulturhistoriska värde inte minskar.
- Flytta gravvården från den plats där den sedan gammalt hör hemma (KML 4 kap. 9 §).

Om det finns allvarlig fara för att en värdefull gravvård skadas har länsstyrelsen rätt att vidta åtgärder för att skydda eller vårda den. Detta ska i så fall ske i samråd med stiftet eller privata ägare. Man kan ta upp gravvårdar av kulturhistoriskt intresse, som fortfarande är i privat ägo, i inventarieförteckningen. I så fall krävs inte länsstyrelsens tillåtelse för ovanstående punkter.

Kyrkogårdens naturmiljö

Begravningsplatserna är i dag välskötta parkanläggningar av högt kulturhistoriskt värde, där kulturhänsynen i allra högsta grad är gällande (KML 4 kap. 11 och 13 §§). En felaktigt utförd vårdinsats eller beskärning kan döda eller allvarligt skada en växt och därmed förändra hela karaktären på begravningsplatsen. Därför är det viktigt att erfarna personer anlitas för besiktningar och ändringar.

Miljöbalken (1998:808) ger möjligheten att särskilt skyddsvärda mindre markområden, såsom kyrkogårdar med trädkrans och till exempel stengärdesgårdar, kan förklaras som biotopskyddsområden (MB 7 kap. 11 §). I förarbetet till miljöbalken listas områden som avses som biotopskyddsområden, t ex alléer, av lövträd i enkel eller dubbel rad som består av minst fem vuxna träd längs en väg eller i ett öppet landskap, eller stenmurar i jordbruksmark, som har eller har haft hägnadsfunktion för jordbruk eller annan funktion (1998:1252, se nedan).

Skötselråd

Kulturminneslagen säger att såväl kyrkogården som helhet och enskilda gravvårdar skall vårdas och underhållas så att det kulturhistoriska värdet inte minskas eller förvanskas. Ett kontinuerligt underhåll förebygger större komplikationer och är en ekonomisk vinning på sikt.

Syftet med alla åtgärder på en gravvård är givetvis att förlänga gravvårdens livslängd. Därför är det viktigt att vården anpassas till gravvårdens karaktär. Väsentligt för all skötsel är de förebyggande åtgärderna som minskar risken för skador orsakade av påväxt av växter och mikroorganismer eller genom sura nedfall. Den synliga skadan är oftast ett resultat av flera samverkande nedbrytningsfaktorer och visar sig i form av sprickor, avflagningar, bompartier (luftfickor), deformationer, sandning/pulverisering eller stenbortfall.

Viktigt för förståelsen av begravningsplatsen är att en äldre gravvård skall behandlas så att vårdens ålder tydligt framgår. Det är med andra ord viktigt att de spår som tiden lämnat efter sig bevaras. Vid rengöring och reparation av vårdar äldre än hundra år eller som har högt kulturhistoriskt värde är det lämpligt att en konservator anlitas, såväl för rådgivning och för reparationsåtgärderna som för upprättande av vårdplan för de kulturhistoriskt värdefulla vårdarna.

Bergarter

Det är stor skillnad på olika stensorters motståndskraft mot vittring och skador. De mjukare sedimentära bergarterna som sandsten, kalksten och marmor vittnar lättare än den hårda graniten på grund av de mjukare bergarternas lager med olika hårdhet och porositet. Varje vård skall behandlas och rengöras utifrån den specifika bergartens egenskaper.

Gravstenar från 1800-talets mitt och tidigare är med få undantag huggna i mjuka bergarter som kalksten och sandsten. Den hårdare graniten blev vanlig först under andra halvan av 1800-talet då det blev möjligt att industriellt bryta den. Förutom granit, gnejs och diabas förekommer även marmor, skiffer och täljsten i gravvårdarna. I sällsynta fall förekommer också gravanordningar som gjutits i betong.

Allmänna åtgärder

Mycket av det viktiga arbetet med gravvårdarna ligger i den allmänna tillsynen. Sten är ett sprött material och

därmed mycket känsligt för mekanisk påverkan i form av slag och stötar. Enkla åtgärder som betyder mycket

för gravvårdarnas bevarande är att dels vara försiktig när större fordon skall manövreras så att vårdarna inte tar skada, och att markera gångvägar tydligt så att besökare inte i onödan kliver på hållar. Att dagligen vara vaksam på vårdarnas tillstånd genom att ta bort regnvatten och snö från hållar och tumbor, sopa bort löv och nedfallande grenar, och kontrollera så att inte ojämnheter och sättningar bildas under liggande hållar, betyder på längre sikt att gravvårdarna får finnas kvar som de unika objekt de är. Om något inträffar som behöver åtgärdas skall åtgärderna ske omgående, dels för att minnet av att det skett ofta bleknar snabbt och att exempelvis avslagna bitar skall fästas tillbaka på exakt rätt plats. Graffiti är lättare att få bort när skadan är färsk.

Mekaniska skador

Förankringsjärn som rostade är en vanlig orsak till skadade gravanordningar. Ett viktigt arbete är att byta ut eller rostskyddsbehandla de korroderande förankringsjärnen. När järnkramlorna rostar expanderar järnet och stenen den är infogad i sprängs sönder. Att byta dessa förankringsjärn mot rostfritt stål betyder mycket för framför allt tumbornas och hållarnas fortlevnad på kyrkogårdarna, men är också viktigt ur säkerhetssynpunkt. Vid byte är det viktigt att ta hänsyn till hur järnen är fästade och hur de är utformade. Detta bör dokumenteras både ur teknikhistorisk synvinkel men även då järnen i framtiden kan hjälpa till att datera tumborna tidsmässigt eller härleda dem till olika gravfirmor etcetera.

Sättningar på tumbor och liggande hållar kan orsaka sprickbildning och materialbortfall. Vid en stabilisering och upprättning av konstruktionen bör en konservator kontaktas om huruvida en fuktspärr skall placeras under sidohållarna. Att kapillärt avskilja stenen från markfukten kan i förlängningen vara klokt. Metoder för arbetet bör diskuteras med antikvarisk kontrollant och konservatorer.

Rengöring

Behöver gravvårdens rengöras och i så fall varför? Hur ren bör den bli? Att rengöra en vård för att den skall bli vackrare har inte första prioritet om objektet klassats som kulturhistoriskt värdefull. Rengöringen bör istäl-

let ske för att kunna skapa sig en förståelse för objektet, att kunna tolka en inskription eller en skulptural relief, och för att förlänga livslängden på gravvården.

Vid hårdare smutsning och behov av större ingrepp bör en konservator kontaktas för rådgivning och eventuellt utförande. Enklare rengöring sker med mycket vatten, mjuka borstar och inget eller minimalt med rengöringsmedel. Vid all våtrengöring gäller att man ska använda rikligt med vatten och skölja ofta. Grus och små partiklar kan annars repa stenytan. Detta är extra viktigt vid rengöring av polerade ytor som repas lätt.

Metoden för rengöringen skall anpassas efter vad som skapat smutsen. En så begränsad användning av kemiska medel (rengöringsmedel, biocider etcetera) på vårdarna som möjligt är att rekommendera, på grund av att olika bergarter tar åt sig medlet olika och att vissa bergarter kan reagera med lösningen och i värsta fall lösas upp och ytan förstöras. Nedan följer en kort redovisning av vad man kan göra för att ta bort olika smutsningar samt vilka förebyggande åtgärder de kan kräva.

Biologisk påväxt

Biologisk påväxt upplevs av många som misspyrdande och kan göra inskriptioner svårlästa. Vissa lavararter är också aggressiva mot stenen genom att de löser upp yt-skiktet och får mineralkornen att lossna. Lavar och alger håller också fukt, vilket kan bidra till frostsprängning.

Alger

Alger trivs bäst i fuktiga skuggrika miljöer och förekommer på begravningsplatser oftast på stenytor som vetter mot norr eller under skuggande träd. Algerna är oftast gröna och upplevs som fuktiga vid beröring. En sten som rengjorts från alger återkoloniserar snabbt om den inte hålls torr.

Mossor och gräs

Stenar som inte rengjorts på länge eller på liggande stenar där jod kan samlas i fördjupningar är goda grogrunder för mossor och gräs. Det är ofta enkelt att avlägsna mossor och gräs och återväxten sker inte speciellt snabbt om jord och fukt fickor hålls rena.

Lavar

På stenarnas ytor kan lavarna se ut som tunna skorpor. Under ytan fäster lavarna sig med rötter (hyfer) som

Kraftigt lavangripen sten. Lavar som dessa är svåra att få bort på djupet utan att stenen skadas.

tränger in i stenen. Vid rengöring är det ofta endast skorpan som kan avlägsnas. De kvarvarande rötterna ger därför ofta upphov till nytillväxt inom ett par års tid.

På skadade delar eller på mjuka stensorter ska endast varmt vatten och mjuka borstar användas. För att öka vätningen av stenen kan några droppar diskmedel tillsättas tvättvattnet. Riktigt hårda lavar kan mjukas upp genom att stenen under någon vecka står insvept i våta tygsäckar och plast. Några droppar ammoniak i vattnet bidrar också till att mjuka upp lavarna. Därefter kan stenen rengöras med mjuk borste och rikligt vattensköljning.

Mer avancerade rengöringsmetoder bör utföras av erfarna hantverkare eller stenarbetare. Vårdar med mycket höga kulturhistoriska värden bör rengöras av konservator.

Kemiska skador

Svavelhaltiga luftföroreningar kan omvandla ytan på kalkhaltiga stenar till kemiskt gips. Denna så kallade gipskrusta är ofta svart och bubblig och återfinns på ytor i regnskugga (exempelvis att statyer får svarta ögonhål och svarta »slöjor« under utskjutande delar). Gipskrusta är komplicerat att avlägsna och bör överlämnas till konservator.

Rengöringspreparat i handeln innehåller ofta medel som kan verka frätande eller skadligt på annat sätt på stenar varför dessa medel avråds helt från att användas. Exempelvis är den ofta använda rengöringssubstansen kaliumhydroxid, eller lut, starkt basiskt och frätande samt saltbildande. Medel med denna substans i kan föra in salter i porösa stenar eller i hårdare stenars sprickor som när de torkar utvidgas och som kan orsaka saltsprängning av stenen.

Stearin och sot

Marschaller och ljus kan ge olika typer av skador. De kan ge sotränder och stearinstänk och heta marschaller som ställs på stenen kan vintertid orsaka söndersprängning av stenen. Marschaller och ljus skall alltid placeras i stadiga ljushållare eller lyktor och placeras så att de inte kan välta. Stearinstänk är svåra att avlägsna helt. Allt synligt stearin skrapas bort med plast- eller träverktyg. På porösa stenar kan stearin som trängt in i stenen till viss del lösas upp med kemiskt ren bensin och sedan sugas upp med läskpapper. Stearinet kan även värmas till flytande form med varmluftspistol och sugas upp med läskpapper. Sotränder avlägsnas torrt med suddgummiliknande produkter i samråd med konservator.

Järn- och kopparmissfärgning på sten

Metaller oxideras av vatten och luftens syre och reagerar sedan med stenen. Det ger gröna eller rostbruna missfärgningar som framträder tydligast på ljusa kalkhaltiga stenar men även på hårdare bergarter.

Förebyggande åtgärder

För att undvika missfärgningar skall man i möjligaste mån skydda metallen från oxidation. Skyddet sker genom kontinuerligt underhåll med ommålning av järndetaljer eller genom att byta ut rostande järndubb och förankringsjärn till sådana i rostfritt stål. Kopparmissfärgningar är svåra att förebygga eftersom metallen inte behandlas och man får i de flesta fall acceptera missfärgningen

Rengöring

Rengöring av järn- och kopparmissfärgningar bör utföras först efter samråd med konservator. I vissa fall måste rengöringen utföras av konservator, särskilt när vårdens kulturhistoriska värde är högt.

Graffiti och klotter

Klotter eller graffiti är ofta gjort med sprayfärg eller tusch innehållande mycket finkornigt pigment som tränger in i stenens porer. Har kyrkogården utsatts för klotter ska man kontakta en klottersanerare snarast, då materialet är enklare att avlägsna ju färskare det är. Vid saneringen kan försvagade, imålade eller förgyllda partier påverkas varför en konservator bör kontaktas för rådgivning. Har någon av de kulturhistoriskt intressanta vårdarna på kyrkogården utsatts bör en konservator kontaktas före saneringen för rådgivning.

Förebyggande åtgärder

Vid misstanke att vårdar kan utsättas för klotter eller om det redan har hänt bör utsatta stenar eller murar klotterskyddas. Klotterskydd utförs av saneringsfirmor. Lämpligaste klotterskyddet för sten är att en hinna av vax eller annat material påförs stenen och som vid sanering avlägsnas tillsammans med klotret. Polerade stenar av granit eller annan hård bergart kan ge ett märkbart förändrat utseende varför dessa stenar kan saneras med lösningsbaserade klotterborttagningsmedel.

Symboler - ikonografi

Symboler i vår omgivning kommer till inom ramen för en gemensam verklighetsuppfattning och de har förekommit på gravstenar sedan lång tid tillbaka. Under andra halvan av 1800-talet användes på gravvårdarna ett flertal kristna symboler men i och med industrialismens inträde började även icke kristna symboler användas, såsom lagerkransar, franska liljor och stjärnor. Den icke religiösa symboliken anknyter ofta till yrkesutövning. Efterkrigstiden och särskilt 1950-talet medförde en återkomst för den sakrala formen på gravvårdarnas symboler. Under 1970- till 90-talen har en slags privatreligiös symbolik vuxit fram med naturen som främsta inspirationskälla. Tallar i soluppgång över vatten, fåglar och betande rådjur förekommer i dessa meditativa motiv där den moderna människans dröm om naturen träder fram tydligt.

Nedan redovisas ett urval av de symboler som ofta förekommer på västgötska kyrkogårdar. För vidare fördjupning i ämnet rekommenderas följande verk:

- Cooper, J. C., 1995, *Symboler: en uppslagsbok*, övers: Margareta Eklöf och Ingvar Lindblom, Forum, Stockholm.
- Dahlby, F., 1963, *De heliga tecknens hemlighet. Symboler och attribut*, Verbum kyrkliga centralförlaget, Stockholm.
- Kilström, Bengt, I., 1983, *Bild och symbol i Guds hus*, Proprius, Stockholm.

Gravvårdarnas symboliska utformning

- Avbrutna kolonner eller stenar i allmänhet: det avbrutna livet, livets kortvarighet och snabbt skövlade skönhet.
- Pelare: Sanningens stödjelare och grundfäste. Avbruten pelare är en icke-kristen dödsymbol som pekar på det avbrutna livet.
- Gravvårdar formade som ekar: Styrka och uthållighet.
- Ringkors: ett latinskt kors med en cirkelbåge mellan korsarmarna som till skillnad från hjulkorset går utanför cirkelbågen. Ringkorset restes ofta på en plats där ett våldsdåd ägt rum

eller framför en gård för att skydda den mot olyckor.

Vilket väderstreck graven är placerad mot har stor betydelse:

- Öster: Frälsningens väderstreck. De döda lades med ögonen riktade åt öster, mot paradiset.
- Söder: ljusorten, varifrån herren kommer.
- Norr: mörkrets ort där demonerna härskar.
- Väster: Nattens ankomst, världens afton. Demonernas, dödens och den yttersta domens väderstreck.

Djursymboler

- Duva: Den heliga andes viktigaste symbol. Återges ofta med korsgloria och omgiven av strålar. En duva på gravstenen symboliserar den kristna själen, som gått till den eviga vilan.
- Bi: Hopp, oskuld, odödlighet och uppståndelse men även fliten och jungfrulighetens symbol. Symboliserar även medlemmarna i kyrkan som samlar in livets söta frukter.
- Fisk: symbol för människan. Kristus är fisken och lärjungarna hans små fiskar, därför dopvattnet.
- Fjäril: dess tre stadier symboliserar treenigheten.
- Fågel: fågel flygande ur sin bur symboliserar själen som flyr sitt jordiska fängelse.
- Orm: vishetssymbol.
- Svala: Mariafågeln men även en symbol för Kristus.

Symboler från växtriket

- Blommor på graven: En evig vår, det kristna hoppet.

- Järnek: Symbol för Jesu lidande och korsfästelse.
- Pinjekotten: fruktbarhetssymbol.
- Ros: Kristus och hans dygder.
- Trädet: symbol för uppståndelsen och evigt liv. Ett avbrutet träd symboliserar det avbrutna livet.
- Vinrankan: uppståndelsesymbol.

Ljuset och elden som symboler

- Evighetslampan/oljelampan: andens ljus. Vi lever i Kristi frälsnings ljus. Lampan är också en viktig judisk symbol för döden och tänds som minne av den döda.
- Facklan: Neråtvänd symboliserar den livets utslöcknande, odödligheten. Ingen kristen symbol.
- Ljus: dödsljuset symboliserar att den döde är redo att möta Kristus.

Oljelampan symboliserar andens ljus och de grekiska bokstäverna alfa och omega; alltings början och fullbordan.

Föremål som symboler

- Hästskon: anses bringa lycka och symboliserar himlavalvet med öppningen nedåt. Är öppningen uppåt symboliserar den helvetet.
- Kalken: symboliserar Jesu grav. En kalk på en prästs gravsten symboliserar hans eller hennes ämbete.
- Krona: Livets krona, tillsammans med palmbladet (segerens palm) symboliserar ett evigt liv.
- Skeppet: Symbol för Kristi kyrka: Kristus styr skeppet, de troende är besättningsmännen. Masten är korset, seglet är tron, drivkraften är anden, Guds ord kompassen, hoppet ankaren, bönen ankarkättingen och Guds trofasthet ankargrunden.
- Timglaset: tidens flykt, det snabbt flyende livet. Vanlig symbol sedan 1700-talet.
- Uppslagen bok placerad på en stubbe: enhet mellan natur och kultur.
- Urna: sorg och saknad. Med flammor symboliserar den det nya livet som följer efter döden. Är den draperad syftas på begravning och död.
- Vågskålen: symbol för domen.

Himlakroppar

- Stjärna: exempelvis morgonstjärnan: En åttauddig stjärna är kristusstjärnan, sinnebild för fullkomlighet och oändlighet. Stjärnan med strålar under symboliserar Betlehemsstjärnan. Den sexuddiga stjärnan, hexagrammet eller Davidsstjärnan, symboliserar judendomen.

Kristna symboler

- Hjulkorset: Segerkorset.
- I. N. R. I.: inskriptionen på Jesu kors: J(esus) N(azarenus) R(ex) J(udaeorum): Jesus från Nasaret, judarnas konung.

- Korset: uppståndelsesymbol. De tre korsen på Golgata: död.
- Kristusmonogram: IHC/IHS:
Monogrammet lanserades under 1400-talet och tolkades då som:
 - I(esus) H(ominum) s(alvator): Jesus människornas frälsare, eller
 - I(n) H(oc) s(igno vinces): i detta tecken skall du segra, eller
 - I(n) H(oc) s(alvus): i detta finnes frälsning.
 - I(esus) H(omo) s(anctus): Jesus den heliga människan.
 - I(esum) H(abemus) s(ocium): vi hava Jesus som följeslagare (Jesuitisk tolkning)
- IC: J(esu)s
- IR: Jesus Redemptor, Jesus Frälsaren.
- IS: Jesus Salvator, Jesus Frälsaren.
- Pentagram: Med spetsen uppåt betyder det att man anropar himlen, pekar spetsen neråt betyder det att man åkallar den undre världen. Pentagrammet förekommer ofta som avväjningssymbol på husgeråd, dörrar, väggar, hus och så vidare. De onda demonerna skulle fångas eller oskadliggöras med hjälp av pentagrammet.
- Ring: världsalltet och oändligheten och fulländningen.
- Treenigheten: antalet tre står för treenigheten, till exempel heter tre cirkelbågar som skär varandra trinitas: trefaldigheten. Trepasset (också kallat trifolium) används ofta som dekoration men ger i vissa fall även stenen dess form, är ett stiliserat treklöverblad som symboliserar treenigheten och dess hemligheter.
- Ängel med barn i famnen: skyddsängel, dödsängel – ofta på barngravar i form av alabasterrelief efter den danske skulptören Bertel Thorvaldsen och som fogades in i granit- eller marmorstenar.
- Alfa och Omega, den första och sista bokstaven i det klassiska (joniska) grekiska alfabetet. I Uppenbarelseboken 1:8 kallar sig Jehova för alfa och omega, det vill säga alltings början och fullbordan. »Jag är A och O, säger Herren Gud, han som är, och som var, och som skall komma, den Allsmäktige«.

Tvärreds kyrkogård ur ett historiskt perspektiv

Den gamla kyrkan i Tvärred var uppförd under medeltid och revs i samband med att den nya kyrkan byggdes på 1840-talet. Den var belägen ungefär 3 kilometer sydöst om den nuvarande kyrkplatsen vid Åsunden. Murverket grävdes ut i mitten på 1900-talet.

Foto: Erik B. Lundberg Källa: Riksantikvarieämbetet.

Tvärreds socken

Tvärreds socken är belägen vid sjön Åsunden, strax sydväst om Ulricehamn. Sockennamnet skrevs på 1300-talet Twärryd, en sammansättning av »tvär« som betyder »låg« och »ryd« som betyder röjning. Tvärreds socken har sannolikt ända sedan socknen bildades tillhört Gällstads pastorat, men har även utgjort eget pastorat mellan år 1921–1962. Efter detta uppgick socknen åter igen i Gällstads pastorat.

Socknens geografi präglas av barrskog med inslag av lövträd, exempelvis finns, enligt sockenboken *Tvärred förr & nu* ett av landets nordligaste bokbestånd som inte planterats här. Landskapsbilden är kuperad med stor andel stupande berg mot Åsunden, och är mycket rik på vattendrag. Det är vid sjön Åsunden som de tidigaste boplatserna troligtvis varit belägna, då området på östra sidan Åsunden är mycket rikt på fornlämningar. Huvudnäringen i socknen har historiskt varit jordbruket. Tvärred är en utpräglad småbrukarbygd, uppdelad på många mindre brukningsenheter. Då jordbruket i Sjuhäradsbygden generellt inte givit någon särskilt god avkastning, har binärningar varit vanliga. I Tvärred har gårdfarihandel bedrivits av så kallade knallar. Socken innehåller dock några större gårdar, varav den mest framträdande är Högagärde, ett säteri beläget längst i söder.

Tvärreds gamla kyrka på geometrisk avmätning från 1648, belägen intill hemmanet Stommen.

Kommunikationerna har historiskt varit relativt goda, med den gamla Ätraleden som gått igenom socknen. Denna är dock inte öppen för trafik idag, men utgjorde under medeltiden och fram till 1900-talets början en viktig farled som medförde genomströmning av folk till socknen.

I socknen finns även bevarat ett antal äldre torpstugor och Gårsbo kvarn, som minner om svunna tiders kvarndrift på landsbygden. En tätort finns i socknen, Hulu, där viss textil industriverksamhet bedrivits. Liksom i större delen av Sjuhäradsbygden har så kallad förlagsverksamhet, ett förindustriellt system där distributörer sålde textila råvaror till hemväverskor för att sedan köpa tillbaka och sälja vidare deras alster, bedrivits i större skala. Tvärredsbygden drabbades hårt av den så kallade tekokrisen på 1970-talet, och flera småindustrier lades ner.

Översiktlig historik över kyrkan

Socken är av medeltida ursprung. Dagens kyrka har haft åtminstone en föregångare, som sågs för liten vid en biskopsvisitation år 1819, och åter igen år 1830. Denna medeltida kyrka var belägen sydöst om nuvarande kyrka vid Åsundens strand, på hemmanet Lyckes ägor. Beslutet om att uppföra ny kyrka togs år 1844. Det rådde oenighet om var den nya kyrkan skulle förläggas, men till slut beslutade sockenrådet sig för att den skulle uppföras på hemmanet Stavareds ägor, då det ligger centralt i socknen.

Kyrkan stod färdig år 1854 som en tidsenligt stor, nyklassicistisk sockenkyrka. Den kom att bli en av de största kyrkorna i trakten och dimensionerades för

*Den stora kyrkan i Tvärred är uppförd i nyklassicistisk stil med drag ifrån den i Sverige benämnda Karljohansstilen, såsom tornets lanternin. Den är större än det dåvarande pastoratet moderkyrka i Gällstad, och mycket typisk för de stora sockenkyrkor som uppfördes kring mitten av 1800-talet.
Foto: Runo Grolander*

700 personer. Kyrkan ritades av Ludvig Hawerman från Överintendentsämbetet, medan byggmästare var Andreas Pehrsson ifrån den lokalt kända Sandhults-släkten som bestod av många skickliga byggmästare och hantverkare. Kyrkan är mycket välbevarad sedan uppförandetiden till såväl exteriör som interiör, trots några interiöra förändringar under 1900-tal. Några bevarade inventarier ifrån den tidigare kyrkan finns i nuvarande kyrka, exempelvis träskulpturer ifrån 1600-1700-tal föreställande de fyra evangelisterna, och en medeltida dopfont av den lokalt betydelsefulla Mäster Andreas, vars verk även finns att beskåda på bland annat Torpa stenhus.

I början av 1960-talet revs en före detta skola, belägen vid kyrkan, som även fungerat som sammanträdeslokal för kommunalförbundet. Denna kom att ge plats åt församlingshemmet, som är beläget mitt emot kyrkan och stod färdigt år 1961.

Kyrkogårdens historia

Det är inte helt klarlagt när den nya kyrkogården i Tvärred togs i bruk, men den första kända begravningen

Mitt emot kyrkan finns ett församlingshem, som ännu är i kyrkans ägo. Det invigdes år 1961.

ägde rum år 1851. År 1854 beslutade kyrkogårdskommittén i sockenrådet om kyrkogårdens exakta utsträckning, och att tre muröppningar med portar skulle anläggas. Portarna med bastanta stenstolpar och smidesgrindar, uppfördes år 1855, vilket även finns dokumenterat i en inskription på en av grindarna.

Kyrkogården utvidgades första gången år 1894, med ett landområde som enligt köpebrevet bestod av »åker och äng« på hemmanet Stavared Nedregårdens ägor. Marken såldes av hemmanets dåvarande ägare Svante Danielsson. Andra gången kyrkogården utvidgades var år 1946 åt öster, en utvidgning som kom att få en mer distinkt egen karaktär än föregående. Utformningen kom att bli mycket tidsenlig med raka rader med gravvårdar i rektangulära, gräsbevuxna kvarter. Detta i kontrast till den äldre kyrkogården som vid tiden hade stor andel gravvårdar med grusfylld stenram, vilket alltjämt syns på flygfoton ifrån 1950-tal. Kring den östliga utvidgningen planterades en ny trädrad som komplettering till den befintliga trädkransen kring den äldre kyrkogården. På fotot syns även att det inte fanns några gravvårdar söder om kyrkan, något som kommit att bestå än idag. Detta beror troligtvis på markförhållanden snarare än väderstreckens symbolik, då söder traditionellt har ansetts som ett bättre läge för gravsättning.

År 1970 tillkom bårhuset som är beläget på den nordvästra delen av kyrkogården, ritat av arkitektfirman Röö's & Foureaux i Borås. Detta år revs även de kyrkstallar som tidigare funnits i anslutning till kyrkogården, enligt en fotodokumentation.

Tvärreds kyrkogård kring 1900-talets mitt. På bilden syns att den senast utvidgade delen i öst hade anlagts, men ännu inte använts till mer än ett par gravplatser. Inte heller rygghäckarna var planterade vid detta tillfälle. De allra flesta gravarna har infattning av stenram.

Foto Vänersborgs museum.

Tvärreds kyrkogård idag

Gravvårdarna är samtliga placerade söder och öster om kyrkan, huvudsakligen i öst-västlig orientering.

Kyrkogårdens avgränsning och disposition

Kyrkan i Tvärred ligger i den västligare delen av en rektangulär kyrkogård. De äldsta delarna av kyrkogården ligger närmast kyrkan, och är indelade i fyra kvarter. Denna del omgärdas av en kallmur i natursten med tre muröppningarna. Ingångarna utgörs av bastanta murade stolpar, putsade med kalkputs. Överst på stolparna finns pyramidavslut som kröns av mindre stenklott. Mellan dessa sitter monterat pargrindar i smidesjärn av olika dekorativt utförda utformningar. Den äldre kyrkogårdens rumsliga organisation präglas av olika tids-epoker, gravvårdarna har olika omfattning och flera har även tagits bort, vilket ger en oregelbundenhet i raderna.

Längst österut på kyrkogården finns en större, utvidgad del ifrån 1946, som har en annorlunda karaktär jämfört med den äldre kyrkogården, och är belägen utanför kyrkogårdsmurarna. Denna utvidgade del avgränsas österut av ett enklare nätstängsel av gunnebotyp. I norr och söder har dock nyare murpartier anlagts som avgränsar kyrkogården mot intilliggande fastigheter. Den utvidgade delen, som är indelade i kvarteren 5–9, är organiserad med raka rader av gravvårdar som avgränsas av rygghäckar, och pryddligt raka grusgångar.

Kvarter 1 är det av kyrkogårdens kvarter där flest gravvårdar av kulturhistoriskt värde finns. Kvarteret är beläget söder om kyrkan.

Kvarter 1

Kyrkogårdens kvarter 1 är beläget strax söder om kyrkan. Kvarteret utgörs av ett stort, gräsbevuxet område som avgränsas gentemot det, i söder belägna kvarter 2 av en grusbelagd gångväg. I kvarterets västligare del finns den stora nordlundska gravanordningen som omgärdas av ett gjutjärnsstaket i nygotisk stil som försilvrats. Andra iögonfallande gravanordningar i kvarteret är till exempel en hög kalkstensvård ifrån 1800-talets mitt, även denna utformad i nygotik över ett annat par i släkten

Kvarter 2 är ett mindre gravkvarter i den sydligaste delen av kyrkogården. Kvarteret består av en enkelrad gravvårdar längs muren, samt ett litet gräsbevuxet område i öst.

Nordlund, och en mycket hög granitvård med bevarad infattning av grusfylld stenram, rest över folkskolläraren Oscar Aqvilin med familj under 1900-talets första hälft. I kvarter 1 finns också en mindre sammanhållen miljö med bevarade ramgravar, något som tidigare dominerade samtliga kvarter på den äldre kyrkogården. Mer om denna miljö finns att läsa på sidan 26.

Kvarter 2

Området som benämns kvarter 2 består av en enkelrad gravvårdar längs muren i söder, samt några mer oregelbundet grupperade vårdar i kyrkogårdens sydvästra hörn. I kvarteret finns en 1800-talsvård, ett kors i gjutjärn. Övriga utmärkande gravvårdar är en kalkstensvård ifrån år 1900 men med en mer ålderdomlig utformning samt ett träkors i kvarterets östligare del. Gravvårdarna som är organiserade på rad längs muren är företrädesvis av lägre höjd och en homogen utformning ifrån 1900-talet senare hälft.

Kvarter 3

Kvarter 3 är beläget strax norr om kvarter 1, på den östra sidan av den äldre kyrkogården. Kvarteret omfattar även ett mycket litet, kilformat område i väst som endast innehåller två gravvårdar. I kvarteret finns några starkt miljöskapande, högre vårdar ifrån 1900-talets början. Bland dessa märks särskilt en diabasvård som omgärdas av formklippta häckar. Gravvårdarna är av varierande ålder, varav två äldre än år 1900, en högre gravvård på gravplats 2 och en intrikat utformad gjutjärnsvård i nygotisk stil. Kvarterets starkt varierande bestånd av gravvårdar, avseende höjd, ålder och omfattning, kan sägas

Två högresta vårdar på en liten trekantig gräsplätt inleder det indelade kvarter 3. Kvarteret innehåller en gjutjärnsvård ifrån 1800-tal, gravvårdarna är av mycket skiftande ålder och utformning.

vara det som utgör dess karaktär. Mellan kvarter 3 och det intilliggande kvarter 4 finns ingen tydlig avgränsning.

Kvarter 4

Kvarter 4 är det största av gravkvarteren på den äldre delen av kyrkogården, och sträcker sig längs med hela dennas östra sida. Delar av muren finns kvar, och avgränsar kvarteret ifrån den utvidgade delen längst i öst. Även detta kvarter har ett mycket heterogent gravvårdsbestånd, med mycket olika höjd och ålder, främst varierande mellan höga vårdar ifrån 1910–1920-tal och lägre, funktionalistiska vårdar ifrån tiden kring 1900-talets mitt. I kvarteret finns bland annat en mycket monumental vård med bevarad infattning av grusfylld stenram, rest över komministern Claes Jacobsson med familj. En väl sammanhållen miljö av typiska 1920-talsvårdar av olika utformning finns i kvarterets nordligare del. Denna miljö beskrivs närmre på sidan 28.

Den utvidgade delen av kyrkogården, kvarter 5–8

Den östligaste delen av kyrkogården tillkom vid en utvidgning år 1942. Då inga gravar här har utvärderats som kulturhistoriskt värdefulla, och kvarterens karaktär är så pass likartad, beskrivs dessa närmre i ett gemensamt kapitel. Gravkvarteren i 1940-talsdelen är avgränsade sinsemellan med högre rygghäckar och grusgångar i en välbevarad struktur.

Kvarter 4 är den äldre kyrkogården största kvarter. Här finns flertalet vårdar av högre höjd, samt ett definierat område med mestadels tidstypiska 1920-talsvårdar.

På den utvidgade delen finns modernare drag, såsom rygghäckar och gravvårdar organiserade i prydliga rader, samt parkkyrkogårdens välkorrade grusgångar.

Gravvårdarna är av lägre höjd, och härstammar ifrån olika decennier under 1900-talets senare hälft och 2000-talet. De är organiserade längs enkelrader som ställts mitt emot varandra. Två av kvarteren skiljer sig ifrån de övriga till sin karaktär. Kvarter 5 är uppdelat på enkelrader som ramar in hela den utvidgade delen av kyrkogården. Det andra är kvarter 6, som består av ett litet, häckomgärdat område med nyare gravvårdar uppställda i flera rader i nord-sydlig riktning.

Askgravlund

Strax öster om kvarter 2 finns en askgravlund, en begravningsplats utan gravrätter. Platsens utsmyckning består av en rund yta med singel omgiven av två bänkar. Namn på de gravsatta finns på namnplattor som

Askgravlundens invigdes år 2011 och representerar vår tids nya begravnings seder.

Askgravplatsen är belägen i sydöst, och innehåller totalt tjugofyra gravplatser. Den utgör kyrkogårdens nyaste tillskott, då den togs i bruk år 2016.

sätts upp på en pelare i röd granit, men de enskilda gravplatserna märks inte ut. Namnen får sitta uppe i tjugofem år, sedan tas de bort. Askgravlundens på Tvärreds kyrkogård invigdes år 2011.

Askgravplats

Ett annat gravskick som tillkommit på senare år är den askgravplats som anlagts öster om askgravlundens och invigdes år 2016. Denna består av en återlämnad ramgrav, som sedan belagts med låga stenblock med plats för namn på gravsatta. Sammanlagt finns tolv skyltplatser med plats för två urnor på vardera plats.

Gravvårdarna på Tvärreds kyrkogård

Släkten Nordlunds gravanordning i kvarter 1 är det i särklass mest påkostade inslaget på kyrkogården.

Gravvårdarna på Tvärreds kyrkogård har ett åldersspann på mer än 150 år. På den äldsta kyrkogården finns flera vårdar ifrån 1800-tal, varav några av så hög ålder som 1800-talets mitt. Detta innefattar vårdar i kalksten och gjutjärn, som var typiska material att framställa gravvårdar i innan tillverkningen helt industrialiserats. Den mest anmärkningsvärda gravanordningen på kyrkogården finns i kvarter 1, och är ett monument över släkten Nordlund, med infattning av försilvrat gjutjärnsstaket. I gravanordningen står tre äldre vårdar i kalksten och en obeliskformad hög stenvård i diabas.

Gravvårdarna på den äldre kyrkogården är nästan samtliga placerade i öst-västlig riktning, med undantag för några i kvarter 2. I kvarter 1 och 4 finns vardera en mycket hög stenvård med bevarad stenram, resta över en folkskollärare och en komminister. I övrigt finns det ett tiotal bevarade ramgravar på kyrkogården. Flera gravvårdar i framför allt kvarter 4 är av högre höjd, och formar kvarterets silhuett.

Då de allra flesta gravvårdar på den senaste utvidgade

delen av kyrkogården är av en så pass sen datering och saknar karaktärsdrag såsom yrkestitlar i inskriptionerna, har denna del av kyrkogården inventerats översiktligt.

Vad gravvårdarna berättar om bygden

Gravvårdarna på Tvärreds kyrkogård berättar sammantaget en rik historia om trakten, dess invånare och näringar under de senaste århundradena. Via gravvårdarnas inskriptioner skildras såväl samhällets utveckling och struktur som olika stilinfluenser genom tiderna. Samtidigt är bilden av samhället väldigt skev eftersom den i stora delar endast visar på historien för dem vars efterlevande hade råd att resa en gravvård. Det var först mot 1900-talets mitt som i stort sett alla hade råd att skaffa en gravsten, före dess markerades gemene mans grav i regel endast med en gravkulle eller sandad yta, ibland planterad med någon perenn som till exempel vintergröna. Merparten av 1800-talets och det tidiga

Folkskollärare är en titel som är relativt vanligt förekommande på kyrkogårdarna. Det är en yrkestitel av kulturhistoriskt värde, då folkskolan ersattes med grundskolan på 1970-talet.

1900-talets befolkning har inte lämnat något bestående alls efter sig i form av inskriptioner på stenar och kors. Detta gäller särskilt kvinnor, barn och mindre bemedlade ur de lägsta sociala klasserna såsom torpare och backstugusittare.

På Tvärreds kyrkogård finns inte speciellt många yrkestitlar representerade i inskriptionerna. Detta är i sig inget märkligt, då socknen är en utpräglad jordbruksbygd med inslag av textil verksamhet. Liksom på de allra flesta landsbygdskyrkogårdar är titlar kopplade till agrara näringar vanligare. Den vanligaste titeln är *hemmansägare*, på en gravvård förekommer även formen *hemmansbrukare*. Titeln gör påmint att det låg status i att äga sin egen jord i motsats till att arrendera. Om bondesamhällets organisation berättar även de hantverksyrken som förekommer i inskriptionerna. Det är mycket vanligt på landsbygden, och så även i Tvärred, att man hittar exempelvis *skräddarmästare* på kyrkogården. Socknarna höll sig med egna hantverkare, som även kunde ta uppdrag i närliggande socknar om det blev tunnsått med uppdrag. Ett annat hantverksyrke som finns representerat i inskriptionerna är *skomakare*, även detta skulle kunna vara en sockenanställd person.

Det finns ibland inskriptionerna ovanligt många *handlande* och en *gårdfarihandlande*. Detta beror sannolikt på just den omfattande gårdfarihandel som bedrevs av så kallade knallar, en mycket regionalt betydelsefull näringsverksamhet för Sjuhäradsbygden. Titeln handlande brukar vanligtvis användas som benämning för en person som drivit lanthandel, men kan egentligen användas om alla som bedrivit någon form av handelsverksamhet.

En enda kvinnlig yrkestitel förekommer på kyrkogården, *lärarinna*. Kvinnliga yrkestitlar är ovanliga, eftersom kvinnors familjeband historiskt ansetts viktigare

Gravvården på bilden är rest över en gårdfarihandlande, ett försörjningsätt som varit mycket utbrett i Sjuhäradsbygden. Här kallades de även »knallar« och reste runt och distribuerade varor.

än deras yrkesbana. Dessutom arbetade många kvinnor i hemmen under 1900-talet, även om Sverige genomgående haft en hög andel förvärvsarbetande kvinnor. Skolväsendet finns representerat på flera gravvårdar resta över manliga *folkskollärare*. Denna titel minner om skolformen folkskola, en viktig epok i svensk historia som inleddes med folkskolereformen 1842, då socknarna fick fem år på sig att inrätta skola och anställa lärare, och fanns kvar ända till år 1972 då grundskolan infördes i hela landet.

Inskriptioner kan vara en viktig källa till yrken som

Fjärdingsman – en titel som berättar om det historiska rättsväsendet i Sverige, och även den historiskt administrativa indelningen av häradet i fjärdingar.

tidigare varit en viktig del av samhället, men idag inte finns kvar. Ett exempel från Tvärreds kyrkogård är *fjärdingsman*, ett uppdrag som från början var oavlönat i stil med kyrkvårdar eller nämndemän, och senare kom att bli ett riktigt ämbete, dock oftast på deltid. Fjärdingsmannen assisterade länsmanen i sin hemsöcken, och övervakade att inga brott skedde där. Det kom dock att fortsätta vara ett okvalificerat arbete, till skillnad ifrån övriga polisväsendets ökade kompetenskrav.

Kyrkogårdens historia och prägel i sammanfattning

Tvärreds kyrkogård började användas på 1850-talet, i samband med uppförandet av den nya kyrkan. Kyrkan ersatte en medeltida föregångare som dock inte var belägen på samma plats.

Kyrkogården är utvidgad vid två kända tillfällen, första gången år 1894 med en del som kom att helt integreras i den befintliga kyrkogårdens struktur. Den andra utvidgningen ägde rum år 1946 och innebar att en ny del med modernare organisering tillkom. Denna del innehåller kvarter 5–8 idag, och har modernare gestaltning med rygghäckar och gravvårdar i raka, enkla rader.

Den äldsta kyrkogården omfattar kvarteren 1–4, det är även här samtliga gravvårdar som är utvärderade som kulturhistoriskt värdefulla är belägna. Flera tidigare grusgångar mellan kvarteren har tagits bort, varför åtskillnaden sinsemellan inte är helt tydlig. Kvarter 4 är det största kvarteret, men flest kulturhistoriskt värdefulla vårdar finns i kvarter 1.

I kvarter 4 finns en särskilt värdefull helhetsmiljö bestående av gravvårdar i olika utformning typisk för 1920-tal. Denna sammanhängande karaktär är speciellt viktig att ta vara på för förståelsen av en epok då andelen personer som fick en gravvård i sten ökade betydligt, samtidigt som det var den sista riktiga stilepok då gravvårdarna utformades fritt gällande höjd och omfattning.

Kyrkogården omgärdas av en kallmur i samtliga väderstreck förutom öst, där muren på flera ställen avlägsnats för att öppna upp mot den nyare, utvidgade delen av kyrkogården i öst. Innanför muren växer en trädkrans som saknar några tidigare träd. Denna består av varierande trädslag, bland annat lönn. Kyrkogårdens gröna kulturarv innefattar även exempelvis formklippta häckar som gravdekor, rygghäckar och hängbjörkar, något som starkt bidrar till miljöns parkkaraktär.

Riktlinjer för bevarande, vård och utveckling

Allmänt om urvalet

Vilka gravvårdar har då ansetts besitta kulturhistoriska värden på Kapellkyrkogården? Urvalskriterierna framgår under rubrikerna nedan. I några fall har en av ett flertal likartade stenar valts ut som representant för en hel kategori stenar. De gravvårdar som föreslås bevaras har delats in i tre kategorier:

1. Gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Till denna kategori räknas i princip alla gravvårdar som kommit till före år 1900, och gravvårdar som är av avgörande betydelse för kyrkogårdens karaktär som helhet. Här ingår också mycket ovanliga gravvårdar, gravvårdar som är av mycket högt konsthistoriskt intresse och gravvårdar med mycket speciella inskriptioner.

2. Gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Kännetecknande för dessa är att de är betydelsefulla för helhetsmiljön, att de är tidstypiska och hantverksmässigt, tekniskt och/eller konsthistoriskt värdefulla. Här hamnar även gravvårdar med intressanta inskriptioner som även omfattar till exempel titel och/eller gårdsnamn.

3. Områden av sammanhållen karaktär

Det finns på många kyrkogårdar områden som anlagts vid samma tid, planerats efter samma ideal eller på annat sätt utmärker sig speciellt genom sina miljöskapande egenskaper. Dessa tillskrivs ett värde som helhet, snarare än att de individuella gravvårdarna utpekade som kulturhistoriskt värdefulla var för sig. Viktigt att tänka på gällande dessa områden är att det kulturhistoriska värdet ligger just i deras enhetlighet, och att det därför är extra känsligt att flytta eller ta bort en gravvård eller delar av en gravanordning just i dessa områden. Att anlägga nya gravar där gravvårderna har en, för området mycket avvikande utformning, kan också bidra till att det kulturhistoriska värdet minskar. På Tvärreds kyrkogård finns två sådana identifierade områden, som beskrivs kortfattat nedan. Dessa finns även utpekade på gravkartan på sidan 30.

Område med breda ramgravar i kvarter 1

I den västra delen av kvarter 1 finns ett litet område med fem bevarade ramgravar, varav flera av en påkostad utformning med bland annat hörnklot och äldre livstenar ifrån 1900-talets början. Detta område är i princip det som återstår ifrån tiden då de allra flesta gravanordningar var ramgravar på kyrkogården.

Område med tidstypiska

1920-talsvårdar i kvarter 4

I den nordligare delen av kvarter 4 finns ett område med flertalet tidstypiska 1920-talsvårdar av olika höjd och utformning. Gemensamt för dessa vårdar är att de är tillverkade i diabas, som var ett väl använt material vid denna tid, samt att många har förgyllda inskriptioner. Utöver det varierar graden av dekoration, några är mycket enklare till sin utformning medan andra har yt-huggen dekor eller andra dekorativa element. Området är unikt i sitt slag i pastoratet och av denna anledning mycket bevarandevärt.

Kriterier för återanvändning

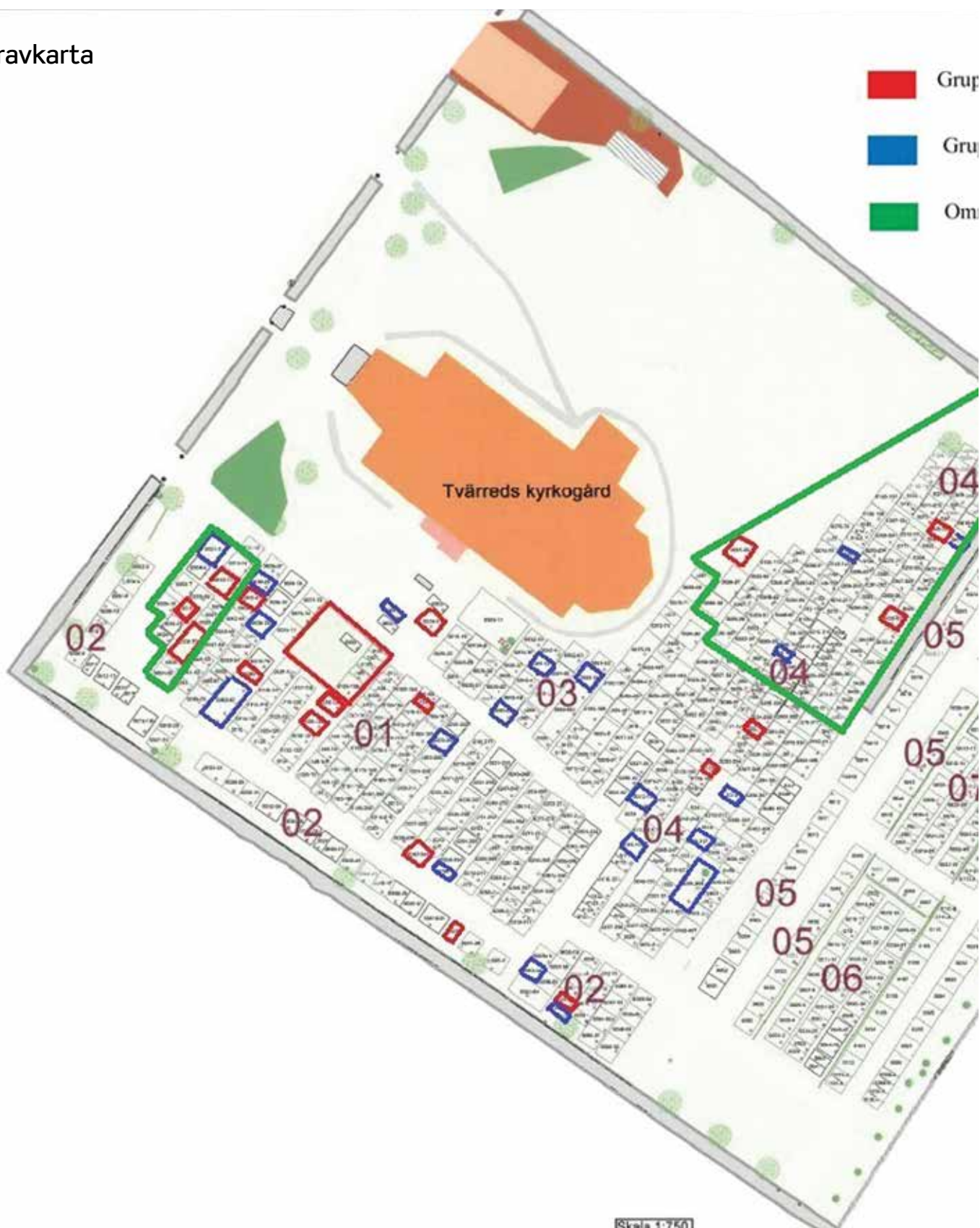
Återanvändning kan ske genom att en ursprunglig inskription slipas bort och ersätts eller att den täcks med till exempel en textförsedd metallplatta. Ursprunglig dekor på gravvården ska bevaras liksom eventuella stenramar. Nya inskriptioner bör utföras på ett sådant sätt att de stilmässigt stämmer överens med gravvårdens tidstypiska utseende.

Gravvården bör om möjligt inte flyttas från sin ursprungliga plats. Om den måste flyttas från sin plats bör den flyttas till ett område med gravvårdar från samma tidsperiod.

I »Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar« rekommenderas att en speciell symbol, till exempel recyclingpilarna, sätts på sidan av stenen för att markera att det är en gammal sten som återanvänts. I samma skrift står det också att »Vid återupplåtelse av gravplats på vilken det finns en värdefull gravvård kan huvudmannen behålla gravvården och teckna avtal med den nye gravrättsinnehavaren om att få hyra/disponera gravstenen. Huvudmannen och den nye gravrättsinnehavaren bör teckna avtal om dispositionsrätt till gravvården«.

Kulturhistoriskt värdefulla objekt samt skadeinventering

Gravkarta

Grupp 1 - gravvård av mycket högt kulturhistoriskt värde

Grupp 2 - gravvård av kulturhistoriskt värde

Område av sammanhållen karaktär

Förteckning över gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Foto	Kvarter	Nr	Årtal	Beskrivning	Inskription
	1	15-17		Rest mycket hög sten i granit, upphöjd text, grusgrav med stenram	Vilorum för folkskolläraren Oscar Aqvilin *1865 +1929 makan Hildur *1874 +1941 Sonen kyrkoherden i Mortorp Torsten Aqvilin *1899 +1935 Jag vet att min förlossare lever
	1	20-21	1920-tal	Rest låg sten i diabas, spetsigt krön, upphöjd polerad text, grusgrav med stenram	F.d. handlanden A.H. Kronlund 1846-1927 hans maka Maria Josefina 1854-1924
		29-32		Två resta, höga stenar i diabas, försänkt och (gäller endast 2) förgylld text, grusgrav med bred stenram	1. Hemmansägaren C.G. Johansson Arnungared 1860-1933 2. Handlanden J.A. Bergström från Arnungared *23/1 1860 +12/8 1908 Hustrun Amanda Lovisa *29/9 1864 +9/2 1951
	1	40-41		Rest låg sten i diabas, upphöjd polerad text	Soldaten C.V. Flink 1849-1921 hustrun Helena 1851-1933
	1	60	1938	Rest låg, bred sten i diabas, försänkt text	Fjärdingsmannen Fritz Andersson f. 1889 +1938 Stavared

Skador	Åtgärder, råd om vård.	Skadekategori	Kulturhistorisk motivering
			Bevarad ramgrav, yrkestitlar, starkt karaktärsskapande på kyrkogården
Lavbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	Bevarad ramgrav, yrkestitel
			Bevarad ramgrav, yrkestitel, karaktärsskapande på kyrkogården
Lav- och algbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	Yrkestitel
Lätt alg- och lavbevuxen			Äldre yrkestitel

Förteckning över gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Foto	Kvarter	Nr	Årtal	Beskrivning	Inskription
	1	80		Rest mycket hög sten i röd granit, upphöjd text	Gårdfarihandlaren Jacob Bellander 1822-1879 Barnen reste vårdan
	1	95		Fem gravvårdar omgärdade av gjutjärnsstaket i nygotisk stil, försilvrat. Tre av dessa har utvärderats. Rest hög sten i kalksten, akroterier, försänkt text.	Här hvilar stoftet af handlanden N.A. Nordlund född 22/10 1828 Död 11/10 1873 Ålskad Sörjd och Saknad Gärd af wänner
	1	102		Fem gravvårdar omgärdade av gjutjärnsstaket i nygotisk stil, försilvrat. Tre av dessa har utvärderats. Rest hög sten i kalksten, ornament i form av pinjekottar, försänkt text.	Handlanden Nils Pehrsson *1797 +1859 samt dess hustru Anna Cajsa Pehrsson *1804 +1875
	1	104-106		Fem gravvårdar omgärdade av gjutjärnsstaket i nygotisk stil, försilvrat. Tre av dessa har utvärderats. Rest hög obeliskformad sten i diabas, försänkt text. Gravvårdar (varav en av grönaktig marmor) med silverfärgsmålat gjutjärnsstaket, runt ovanligt stor yta. Pollare av röd granit i god kondition.	Disponent Albert Nordlund *1859 +1921 Hustrun Natalia *1862 +1946 Sonen ingenjör Erik

Skador	Åtgärder, råd om vård.	Skadekategori	Kulturhistorisk motivering
Alg- och lavbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	Äldre yrkestitel, karaktärsskapande på kyrkogården
Staket: Brott, saknade delar, algpåväxt, korrossion och flagnande färg.	Staket: Rensning från korrossion och flagnande färg, rostskydd och ommålning.stenkonservator upprättar åtgärdsprogram för marmorvården. Metallkonservator upprättar åtgärdsprogram för gjutjärnsstaketet.		Mycket påkostad gravanordning med bevarad infattning av järnstaket, bevarade gravvårdar i kalksten, hög ålder, yrkestitlar, starkt miljöskapande på kyrkogården.
Staket: Brott, saknade delar, algpåväxt, korrossion och flagnande färg.	Staket: Rensning från korrossion och flagnande färg, rostskydd och ommålning.stenkonservator upprättar åtgärdsprogram för marmorvården.		Mycket påkostad gravanordning med bevarad infattning av järnstaket, bevarade gravvårdar i kalksten, hög ålder, yrkestitlar, starkt miljöskapande på kyrkogården.
Marmor:Litet avslag. Förankringen är ej stabil. Staket: Brott, saknade delar, algpåväxt, korrossion och flagnande färg.	Marmor: Konservator bör rengöra. Bör dubbas om. Upplagning av avslag. Staket: Rensning från korrossion och flagnande färg, rostskydd och ommålning. Stenkonservator upprättar åtgärdsprogram för marmorvården.	1.	Mycket påkostad gravanordning med bevarad infattning av järnstaket, bevarade gravvårdar i kalksten, hög ålder, yrkestitlar, starkt miljöskapande på kyrkogården.

Förteckning över gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Foto	Kvarter	Nr	Årtal	Beskrivning	Inskription
	1	126-127	1851	Rest hög sten i kalksten, rundbågigt krön, ornamentik i form av stiliserad sol, försänkt text	Här under hvilar handlanden J.A. Hallgren född i Tomta Wings sochen den 12 augusti 1788 död i Brosserud den 2 januari 1852 jag går bort och begrafver min fader Math. Ev. 8 Cap 21 Till himeln för Guds vänner är vägen gin och kort De sina Herren känner och glömmer dem ej bort Han dem väl skiljas låter men blott en liten tid han dem förenar åter i en evig frid Sv.ps. 477 v. 6 Här under hvilar hustrun Maria Hans Dotter Hallgren Född på Strand (?) d. 16 maj 1794 Död i Brosserud d. 16 mars 1851 56 år 10 månader gammal Och Jacob reste ute en vård öfver hennes grav dersammastädes är Rachels grafvård idag 1 Mosebok 35:21
	1	128-129	1850-tal	Rest hög sten i kalksten i nygotisk stil, spetsbågigt krön, försänkt text	Här hvilar stoftet af handlanden P. Nordlund född d. 6/9 1788 död d. 14/9 1857 och hans hustru Ingjerd Nordlund född d. 8/6 1799 död d. 29/4 1868 Ps. 490 v. 5.
	1	169	1863	Rest låg sten i kalksten, rundbågigt krön, försänkt text	Claes Oscar Petersson i Skog född den 17 februari 1854 död den 8 december 1863 (...)

Skador	Åtgärder, råd om vård.	Skadekategori	Kulturhistorisk motivering
Biologisk påväxt av alg, mossa och lav. Sprickbildningar	Metallkonservator upprättar åtgärdsprogram för gjutjärnsstaketet.	1	Hög ålder, lokalhistoriskt värdefull (första gravvården på kyrkogården), yrkestitel, bevarad gravvård i kalksten, sentenser
	Översyn av stenkonservator		Hög ålder, stillhistoriskt intressant, yrkestitel, bevarad gravvård i kalksten
Biologisk påväxt av alg, mossa och lav. Sprickbildningar Står löst i mark, nu ruckbart	Rengöring. Injektlimning och upplagning av sprickor. Förankras bättre. Stenkonservator upprättar åtgärdsprogram Ansvarig skapar en stadigare förankring i mark	1	Hög ålder, bevarad gravvård i kalksten

Förteckning över gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Foto	Kvarter	Nr	Årtal	Beskrivning	Inskription
	1	243-244	1860-tal	Rest hög vård i gjutjärn, nygotisk stil, upphöjd text och ornamentik i form av bl.a. facklor	Här hwila de förgängliga delarne af Petter Jonasson från Onsered född den 6 juni 1788 död den 16 juni 1862 och hans hustru Maria Jonasdotter född den 14 februari 1798 död den 18 april 1863 Sv.ps. 37 v.5 Sv.ps. 39 v.8 Fridfulla i lifvet lugna i döden
	2	52 a	1893	Rest medelhögt kors i gjutjärn, nygotisk stil, upphöjd text	Här hvilar hustrun Kristina Andersson från Rud Nedergård född 1/12 1821 död 25/1 1893 Ps. 477
	2	70	1900	Rest låg sten i kalksten med hög profilerad sockel, försänkt text	Här hvilar hustrun Johanna Regina Jönsson från Södra Backa *d. 7/9 1844 +d. 6/5 1900

Skador	Åtgärder, råd om vård.	Skadekategori	Kulturhistorisk motivering
Kraftig korrossion Flagnande färg.	Rensning från korrossion och flagnande färg. Metallkonservator upprättar åtgärdsprogram	1	Hög ålder, stillhistoriskt intressant, bevarad gravvård i gjutjärn, ålderdomlig inskription
Rostangripet	Översyn av metallkonservator. Metallkonservator upprättar åtgärdsprogram	1	Hög ålder, stillhistoriskt intressant, bevarad gravvård i gjutjärn, ålderdomlig inskription
Biologisk påväxt av alg, mossa och lav. Sprickbildningar i fundamentet	Rengöring. Injektlimning och upplagning av sprickor. Stenkonservator upprättar åtgärdsprogram	1	Bevarad gravvård i kalksten, ålderdomlig utformning

Förteckning över gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Foto	Kvarter	Nr	Årtal	Beskrivning	Inskription
	3	4-5		Rest högt kors i gjutjärn, nygotisk stil, ornamentik i form av bl.a. ängel, upphöjd text	Här hvila handlanden S. Bodin fr. Bäckagården *1/6 1810 +11/3 1891 och hustrun Anna Chr. Bodin *5/9 1824 +16/5 1879
	3	14-15		Rest hög sten i diabas, upphöjd polerad text, formklippta buxbomhäckar på vardera sida. 4 liggande ej utvärderade	Folkskolläraren Pher Tholanders familjegrav
	3	81-83		Rest medelhög sten i röd granit, upphöjd polerad text mot matt botten	Kyrkoherde Olof Öhrwalls familjegrav Pastoratet reste vårdan Olof Fr.J. *1879 +1950 Maria f. Been *1883 +1933
	4	178		Rest lågt träkors, försänkt text	ELSA

Skador	Åtgärder, råd om vård.	Skadekategori	Kulturhistorisk motivering
Kraftig korrossion Flagnande färg. Stabilt i mark men ruckbart från lagningen av brottet	Rensning från korrossion och flagnande färg. Den tidigare lagningsplåten håller på att korrodera sönder. Metallkonservator upprättar åtgärdsprogram	1	Hög ålder, bevarad gravvård i gjutjärn, stilhistoriskt intressant, ålderdomlig inskription
Algbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	Yrkestitel, karaktärsskapande på kyrkogården
			Yrkestitel, lokalhistoriskt intressant
Lavbevuxet, torrt trä	Träet behandlas för att undvika vidare sprickning med linolja som lämpar sig för utomhusbruk	1	Bevarad gravvård av idag ovanlig typ, socialhistoriskt intressant

Förteckning över gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Foto	Kvarter	Nr	Årtal	Beskrivning	Inskription
	4	229	1947	Rest lågt träkors, försänkt text	Vilhelmina Svensson 1861 Bokeskogen 1947
	4	349-350		Rest medelhög sten i diabas, försänkt text	Urmakaren Robert Hallgren *1872 +1925 Hustrun Justina *1895 +1994 Solbacken
	4	428-429		Rest mycket hög sten i granit, upphöjd text, grusgrav med stenram. 2 liggande ej utvärderade.	Här vila komministern i Gällstads pastorat Claes Jacobsson *1837 +1917 och hans maka Eva Charlotta f. Kjerrulf *1848 +1915 Upp. 14:13 Barnen reste vården

Skador	Åtgärder, råd om vård.	Skadekategori	Kulturhistorisk motivering
Lavbevuxet, torrt trä	Träet behandlas för att undvika vidare sprickning med linolja som lämpar sig för utomhusbruk	1	Bevarad gravvård av idag ovanlig typ, socialhistoriskt intressant
			Yrkestitel, ingår i större sammanhang av stilhistoriskt intressanta gravvårdar i kvarteret
			Yrkestitel, bevarad ramgrav, starkt karaktärsskapande på kyrkogården

Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Foto	Kvarter	Nr	Årtal	Beskrivning	Inskription
	1	1-3		Rest medelhög sten i röd granit, upphöjd polerad text, grusgrav med stenram	Svante Danielssons familjegrav Stavared
	1	38-39	1951	Rest medelhögt stenkors i granit, försänkt text	Folkskollärare Eskiel Tverring *9-2 1900 +2-10 1951 Inga Tverring *17-2 1911 +3-4 2002
	1	58-59		Rest mycket hög sten i diabas, försänkt text	Hustrun Hilma Cicilia Gustavsson f. Svensson *16/6 1869 +30/9 1921 S.A. Gustavsson *13/1 1868 +11/8 1931 Fr. Stavared Nolgb.
	1	82-85		Rest hög sten i diabas, ythuggen dekor i jugendstil, försänkt text	Hemmansägaren Alfred Andersson *1/4 1859 +11/11 1916 Hustrun Mariana Theresa *30/4 1865 +14/12 1924

Skador	Åtgärder, råd om vård	Skadekategori	Kulturhistorisk motivering
Lavbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	<p>Bevarad ramgrav, karaktärsskapande på kyrkogården</p> <p>Yrkestitel</p>
Lavbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	<p>Karaktärsskapande på kyrkogården</p>
Algbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	<p>Stilhistoriskt intressant</p>

Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Foto	Kvarter	Nr	Årtal	Beskrivning	Inskription
	1	203-204		Rest låg, bred sten i röd granit, upphöjd polerad text, grusgrav med stenram, hörnstolpar varav två med stenklott	Claes Johansson *1872 +1951 Anna Johansson *1874 +1923 Alhammar
	1	258	1967	Rest låg sten i granit, upphöjd polerad text	Stationsmästaren K. Karlsson *1891 +1967
	2	53-54		Rest låg sten i diabas (nu nedlagd), försänkt text	Skräddaremästare J.P. Andersson Familjegrav
	2	71		Rest lågt träkors, inbränd inskription	Henry Petersson Vasared 1915 1916

Skador	Åtgärder, råd om vård	Skadekategori	Kulturhistorisk motivering
Alg- och lavbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	Bevarad ramgrav, karaktärsskapande på kyrkogården
Alg- och lavbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	Äldre yrkestitel
Lavbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste. Bör på sikt dubbas om.	2	Yrkestitel
			Idag ovanlig typ av gravvård, dock troligtvis av senare datering än kyrkogårdens övriga två gravkors i trä

Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Foto	Kvarter	Nr	Årtal	Beskrivning	Inskription
	3	1		Rest mycket hög sten i röd granit, råhuggen yta, försänkt text	Hemmansägaren Aron Larsson *1851 +1921 hans maka Fredrika Mariana *1847 +1918
	3	2	1800-tal	Rest hög sten i granit, försänkt text	Sven Andersson *1799 +1868 Hedvig Andersdotter *1807 +1874
	3	44-45		Rest hög, obeliskformad sten i diabas, försänkt text	P.A. Johansson familjegrav

Skador	Åtgärder, råd om vård	Skadekategori	Kulturhistorisk motivering
Alg- och lavbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	Karaktärsskapande på kyrkogården
Lavbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	Hög ålder, karaktärsskapande på kyrkogården
Algbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	Stilhistoriskt intressant, karaktärsskapande på kyrkogården

Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Foto	Kvarter	Nr	Årtal	Beskrivning	Inskription
	3	50-51		Rest medelhög sten i röd granit, försänkt text	Kopparslagaren G.A. Lindgren Familjegrav
	3	63-64		Rest mycket hög sten i röd granit, upphöjd polerad text	Klas Johansson *8/1 1856 +5/1 1930 Anna Johansson *28/1 1854 +8/4 1919 (...?)
	4	72-73		Rest låg, bred sten i granit, upphöjd polerad text	F. Kommunalordf. C.R. Pettersson *1871 +1959 Hans maka Alma *1881 +1958 Vasared
	4	145	1935	Rest medelhög sten i diabas, försänkt text	Lärarinnan Vivi Thörnqvist *1865 +1935

Skador	Åtgärder, råd om vård	Skadekategori	Kulturhistorisk motivering
Lav- och algbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	Äldre yrkestitel
Kraftigt alg- och lavbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	Karaktärsskapande på kyrkogården
			Titel, lokalhistoriskt intressant
Algbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	Kvinnlig yrkestitel

Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Foto	Kvarter	Nr	Årtal	Beskrivning	Inskription
	4	160-161	1930-tal	Rest låg gravvård i smidesjärn med plakat av kopparplåt, försänkt text	J.A. Josefsson Kärrabo *5.3 1855 +2.7 1933 Hustrun Ida *17.7 1855 +20.10 1937
	4	115-116		Rets mycket hög sten i röd granit, försänkt och förgylld text	Klas Haglund *13/1 1836 +28/8 1904 Frida Haglund *12/4 1856 +23/8 1900 fr. Skog
	4	310		Rest hög sten i röd granit, upphöjd polerad text	Hemmansbrukaren J.P. Pettersson *1840 +1911
	4	315-317	1910	Rest låg, bred sten i diabas, upphöjd polerad text	Bleckslagaren Alarik Haglund 1865-1910 Hustrun Anna 1860-1952

Skador	Åtgärder, råd om vård	Skadekategori	Kulturhistorisk motivering
Rostangripen	Översyn av metallkonservator	1	Märkvärdig utformning, bevarad gravvård i metall
Lavbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	Ovanlig äldre titel
			Äldre yrkestitel

Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Foto	Kvarter	Nr	Årtal	Beskrivning	Inskription
	4	395-399		Rest låg sten i diabas, försänkt och förgylld text, stor formklippt häck på vardera sida	Ernst Johansson familjegrav Kärrabo
	4	418	1921	Rest hög sten i diabas, ythuggen dekor, försänkt text	F.d. handlanden J.P. Andersson *8/8 1839 +29/9 1921 Hulu

Skador	Åtgärder, råd om vård	Skadekategori	Kulturhistorisk motivering
			Bevarad infattning av häckar
Lavbevuxen	Rengörs varsamt med rikligt med vatten och en mjuk borste, exempelvis rotfruktsborste	2	Yrkestitel, ingår i större sammanhang av stilhistoriskt intressanta gravvårdar i kvarteret

Förteckning över murar, grindar, gångar, armaturer med mera

Objekt	Beskrivning	Status
	<p>Pargrind i smidesjärn med hasplås mellan två bastanta murade stolpar putsade med vit kalkputs, pyramidformade överstycken med stenklot</p>	<p>Överstyckena är mycket mossbevuxna, putsen sprucken på några ställen</p>
	<p>Pargrind i smidesjärn med hasplås och årtalet "1855" som fristående ornament mellan två bastanta murade stolpar putsade med vit kalkputs, pyramidformade överstycken med stenklot</p>	<p>Litet rostangrepp vid lås och gångjärn på grindar, putsen är sprucken på några ställen, överstyckena är mossbevuxna</p>
	<p>Pargrind i smidesjärn med hasplås mellan två bastanta murade stolpar putsade med vit kalkputs, pyramidformade överstycken med stenklot</p>	<p>Överstyckena är mycket mossbevuxna, putsen sprucken på några ställen</p>
	<p>Modernare pargrind i gjutjärn mellan två bastanta betongstolpar med överliggare på 1940-talsdelen av kyrkogården</p>	<p>Stolpar och grind är i behov av rengöring. Grinden är litet rostangripen vid lås och gångjärn</p>
	<p>Kallmurad skalmur i natursten</p>	<p>Mossbevuxen, viss utträngning av muren av trädrötter, ojämnhet</p>
	<p>Kallmurad skalmur i natursten, till viss del borttagen</p>	<p>Mossbevuxen, ojämn på flera ställen</p>

Åtgärdsbehov	Prio	Kommentar
<p>Samtliga äldre grindstolpar behöver ses över och eventuell putsning genomförs. Putslagning ska genomföras av kompetent hantverkare med erfarenhet av arbete i kulturhistoriska miljöer. Mossa tvättas varsamt bort.</p>	1	
<p>Samtliga äldre grindstolpar behöver ses över och eventuell putsning genomförs. Putslagning ska genomföras av kompetent hantverkare med erfarenhet av arbete i kulturhistoriska miljöer. Mossa tvättas varsamt bort. Rost tas bort med stålborste, ytan rengörs och grinden bättringsmålas med färgtyp som befintlig</p>	1	
<p>Samtliga äldre grindstolpar behöver ses över och eventuell putsning genomförs. Putslagning ska genomföras av kompetent hantverkare med erfarenhet av arbete i kulturhistoriska miljöer. Mossa tvättas varsamt bort.</p>	1	
<p>Rost tas bort med stålborste, ytan rengörs och grinden bättringsmålas med färgtyp som befintlig. Stolpar och grind rengörs.</p>	2	
<p>Murens stabilitet behöver genomgående testas av säkerhetsskäl. Vid muromläggning ska hänsyn tas till murens kulturhistoriska värde, bruk ska inte användas</p>	1	
<p>Murens stabilitet behöver genomgående testas av säkerhetsskäl. Vid muromläggning ska hänsyn tas till murens kulturhistoriska värde, bruk ska inte användas</p>	1	

Förteckning över urar, grindar, gångar, armaturer med mera

Objekt	Beskrivning	Status
	<p>Kallmurad skalmur i natursten</p>	<p>Mossbevuxen, ojämn på flera ställen, flertalet tyngre objekt står lutade mot muren i väst</p>
	<p>Kallmurad skalmur i natursten</p>	<p>Mossbevuxen, några mindre ojämnheter</p>
	<p>Gångsystemet på kyrkogården bestående av gruslagda gångvägar på den äldre kyrkogården och 1940-talsdelen</p>	<p>Till syens gott skick</p>
	<p>Byggnad uppförd år 1970 med sadeltak täckt av betongtegelpannor, fasad av spritputs, smala fönster i glasbetong och ingång bestående av pardörr täckt med kopparplåt.</p>	<p>Takpannorna är mossbevuxna</p>

Åtgärdsbehov	Prio	Kommentar
Murens stabilitet behöver genomgående testas av säkerhets-skäl. Vid muromläggning ska hänsyn tas till murens kulturhis-toriska värde, bruk ska inte användas. Tunga objekt som ligger på och mot muren flyttas till annan plats.	1	
Murens stabilitet behöver genomgående testas av säkerhets-skäl. Vid muromläggning ska hänsyn tas till murens kulturhis-toriska värde, bruk ska inte användas. Tunga objekt som ligger på och mot muren flyttas till annan plats.	1	
Löpande underhåll	Å	
Taket ses över regelbundet på grund av byggnadens läge nära större träd.	Å	

Relevanta lagtexter

Utdrag ur Lag (1988:950) om kulturminnen med mera

1 kap. Inledande bestämmelser

1 § Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö.

Ansvar för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas.

4 kap. Kyrkliga kulturminnen

Kyrkobyggnader och kyrkotomter

3 § Kyrkobyggnader som är uppförda och kyrkotomter som har tillkommit före utgången av år 1939 får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen.

I fråga om en kyrkobyggnad krävs alltid tillstånd för rivning, flyttning eller ombyggnad av byggnaden liksom för ingrepp i eller ändring av dess exteriör och interiör med dess fasta inredning och konstnärliga utsmyckning samt för ändring av dess färgsättning.

I fråga om en kyrkotomt krävs alltid tillstånd för utvidgning av tomten samt för uppförande eller väsentlig ändring av byggnader, murar, portaler eller andra fasta anordningar på tomten.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs. Lag (1995:560).

Kyrkliga inventarier

6 § Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad, kyrkotomt eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl. Lag (1999:304).

9 § I fråga om ett föremål i förteckningen, som inte ägs av någon enskild person eller släkt, krävs tillstånd från länsstyrelsen

1. för att avyttra det,
2. för att avföra det från förteckningen,

3. för att reparera eller ändra det, eller

4. för att flytta det från den plats där det sedan gammalt hör hemma.

Länsstyrelsen får, i fråga om första stycket 3 och 4, ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder åtgärden. Villkoren får avse hur åtgärden skall utföras samt den dokumentation som behövs.

Tillstånd krävs inte för mera obetydliga reparationer. Sådana reparationer får inte utföras så, att föremålets kulturhistoriska värde minskas. Lag (1999:304).

10 § Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet får besikta kyrkliga inventarier.

Länsstyrelsen får också besluta att ett föremål skall tas upp i förteckningen.

Om det finns allvarlig fara för att ett föremål skadas, får länsstyrelsen tills vidare ta hand om det eller vidta någon annan nödvändig åtgärd för att skydda eller vårda det. Innan en sådan åtgärd vidtas, skall samråd ske med stiftet och, om föremålet ägs av någon enskild, med denne. Lag (1999:304).

Begravningsplatser

11 § I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.

12 § Begravningsplatser enligt detta kapitel är sådana områden eller utrymmen som avses i 1 kap. 1 § begravningslagen (1990:1144).

Bestämmelserna om begravningsplatser omfattar också sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är kyrkobyggnader samt fasta anordningar såsom murar och portaler. Lag (1990:1146).

13 § I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen

1. för att utvidga eller på något annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,
2. för att där uppföra någon ny byggnad eller

fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som förleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs. Lag (1999:304).

14 § Om Riksantikvarieämbetet beslutar det, skall bestämmelserna i 13 § tillämpas också i fråga om en begravningsplats som tillkommit efter utgången av år 1939, om begravningsplatsen ligger invid en kyrkobyggnad som uppförts dessförinnan eller är märklig genom sitt kulturhistoriska värde.

15 § Om det på en begravningsplats eller i en byggnad på en begravningsplats som ägs och förvaltas av en borganlig kommun finns föremål av kulturhistoriskt värde, tillämpas bestämmelserna i 6, 7, 9 och 10 §§ också på sådana föremål. Kommunen skall därvid ansvara för förteckningen samt förvaringen och vården av föremålen. I stället för vad som sägs i 7 § skall i förteckningen anges om ett föremål ägs eller förvaltas av någon annan än kommunen.

Beredskapsförberedelser

15 a § Svenska kyrkan och dess organisatoriska delar skall vidta de beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena. Lag (1999:942).

Ersättning till Svenska kyrkan

16 § Svenska kyrkan har rätt till viss ersättning av staten för kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband med vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.

Svenska kyrkan beslutar om fördelning av ersättningen mellan stiftet. Stiftet beslutar om fördelning inom sitt område.

Riksantikvarieämbetet skall ges tillfälle att yttra sig över fördelningen i landet. Länsstyrelsen skall ges tillfälle att yttra sig över fördelningen i länet. Lag (1999:304).

Ingripande för att åstadkomma rättelse

17 § Länsstyrelsen får förelägga den som är ansvarig för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne att vidta rättelse eller avbryta pågående åtgärder för att säkerställa

efterlevnaden av föreskrifter och beslut enligt detta kapitel. Ett sådant föreläggande får förenas med vite.

I de fall som avses i första stycket får länsstyrelsen i stället hos kronofogdemyndigheten begära särskild handräckning enligt lagen (1990:746) om betalningsföreläggande och handräckning mot den som ansvarar för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne. Lag (1999:304).

Utdrag ur Förordning (1988:1 188) om kulturminnen med mera

Kyrkliga kulturminnen

19 § Till kyrkliga inventarier som avses i 4 kap. 6 § lagen (1988:950) om kulturminnen m. m. hör bl. a. äldre skrudar, rökelsekar, kärl, böcker, altartavlor, kors och krucifix, dopfuntar, andra målningar och konstarbeten, avlatsskrin, förvaringskistor, fattigbössor, ljuskronor och ljusstakar, epitafier, vapensköldar, banér, sorgfanor, vapen, rustningar, votivskepp, kyrkklockor, musikinstrument samt vissa äldre gravvårdar.

22 § Närmare föreskrifter för verkställigheten av 4 kap. lagen (1988:950) om kulturminnen m. m. meddelas av riksantikvarieämbetet.

Utdrag ur Begravningslag (1990:1 144)

1 kap. Definitioner

1 § I denna lag avses med

- begravningsverksamhet: de olika åtgärder som har direkt samband med förvaltningen av allmänna begravningsplatser,
- församling: församling eller kyrklig samfällighet inom Svenska kyrkan,
- huvudman: församling inom Svenska kyrkan eller kommun som skall anordna och hålla allmänna begravningsplatser för dem som är folkbokförda inom ett visst geografiskt avgränsat förvaltningsområde,
- begravningsplatser: områden eller utrymmen som är behörigen anordnade för förvaring av avlidnas stoft eller aska och som har tagits i anspråk för detta ändamål, främst kyrkogårdar eller andra gravområden, minneslundar, kolumbarier eller urnmurar,

- allmänna begravningsplatser: sådana begravningsplatser som är anordnade av församlingar, av kommuner eller annars av det allmänna,
- enskilda begravningsplatser: andra begravningsplatser än allmänna,
- gravrätt: den rätt som uppkommer när en bestämd gravplats på en allmän begravningsplats upplåts av den som förvaltar begravningsplatsen till någon för gravsättning,
- kremering: förbränning av stoftet efter en avliden person,
- gravsättning: placering av stoft eller aska inom en bestämd gravplats och placering eller utströende av aska i minneslund eller på någon annan plats än begravningsplats,
- gravanordningar: gravvårdar och andra gravöverbyggnader, stenramar, staket eller andra liknande anordningar på en gravplats. Lag (1999:306).

2 kap. Begravningsplatser

Gravkarta, gravbok, gravregister

5 § För varje allmän begravningsplats skall upprättas en gravkarta och föras gravbok eller gravregister enligt föreskrifter som meddelas av regeringen eller den myndighet som regeringen bestämmer.

7 kap. Gravrätt

Utövande av gravrätt m.m.

1 § Gravrätten får utövas bara av den som i gravboken eller gravregistret är antecknad som innehavare av gravrätten.

När gravrättsinnehavaren har avlidit, får dock den som ordnar med gravsättningen utöva de befogenheter som tillkommer en gravrättsinnehavare och som har samband med gravsättningen av den avlidne.

2 § Gravrätten får inte pantsättas eller utmätas.

Gravrättsinnehavarens ansvar för gravplatsen

3 § Innehavaren av gravrätten skall hålla gravplatsen i ordnat och värdigt skick.

Upplåtelse av gravrätt

4 § En gravrätt får upplåtas till en juridisk person bara om det finns särskilda skäl för det.

5 § En gravrätt får upplåtas för viss tid, minst 15 och högst 50 år, eller för alltid.

Upplåtelse för alltid gäller bara så länge gravplatsen utgör en del av en allmän begravningsplats.

6 § Om någon upplåtelse tid inte har bestämts, varar upplåtelsen i 25 år.

7 § Upplåtaren skall utfärda gravbrev till bevis om att gravrätten upplåtits.

Förnyelse av upplåtelse

9 § När upplåtelse tiden för gravrätten går ut, har gravrättsinnehavaren rätt till en ny upplåtelse, om

- gravplatsen är väl vårdad,
- upplåtelsen inte medför något synnerligt men för begravningsplatsens ändamålsenliga ordnande och skötsel, och
- gravrättsinnehavaren dessförinnan har anmält att han vill få upplåtelsen förnyad.

10 § I god tid innan upplåtelse tiden går ut skall upplåtaren underrätta gravrättsinnehavaren om förutsättningarna för en ny upplåtelse.

Gravanordningar m.m.

25 § Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen där gravplatsen är belägen.

26 § Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur.

27 § Innan en gravanordning sätts upp, skall upplåtaren pröva om den är sådan att den kan tillåtas.

28 § När en gravanordning har blivit uppsatt, får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande.

Medgivande skall lämnas, om det inte finns risk för att man förfar med gravanordningen på ett ovärdigt sätt.

29 § Gravplaner får inte pantsättas eller utmätas.

Ändringar på gravplatsen

30 § Upplåtaren får göra ändringar på gravplatsen bara om gravrättsinnehavaren medger det.

Ändringar som är nödvändiga för att tillgodose kraven på miljöskydd, hälsoskydd och arbetarskydd får dock genomföras, även om gravrättsinnehavaren motsätter sig ändringen.

31 § Om skador måste förebyggas, har upplåtaren rätt att genast genomföra nödvändiga åtgärder på gravplatsen. Gravrättsinnehavaren skall snarast därefter underrettas om åtgärderna.

Gravrättens upphörande

32 § Gravrätten upphör när upplåtelseperioden går ut, när gravrätten återlämnas till upplåtaren, när den förverkas enligt 33 § och när den förklaras ha upphört enligt 34 §.

33 § Upplåtaren får förklara gravrätten förverkad, om gravplatsen är uppenbart vanvårdad och gravrättsinnehavaren inte avhjälpes vanvården inom ett år efter det att han har delgett föreläggande om att sätta gravplatsen i stånd. Föreläggandet skall innehålla upplysning om att gravrätten kan förverkas. En gravrätt får inte förverkas, om det är en myndighet som svarar för gravplatsens vård och underhåll.

34 § Om en allmän begravningsplats helt eller delvis läggs ned eller om det skulle medföra synnerligt men för en begravningsplats ändamålsenliga ordnande och skötsel att ha kvar gravrätter på platsen, får länsstyrelsen besluta att de gravrätter som berörs skall flyttas över till andra platser. Om det inte är möjligt eller om ingen rättsinnehavare begär att få behålla gravrätten, får länsstyrelsen i stället besluta att rätten skall upphöra.

35 § När gravrätten har upphört, gäller om gravanordningar vad som föreskrivs i 28 §.

36 § Det som gravrättsinnehavaren inte har fört bort från gravplatsen inom sex månader efter gravrättens upphörande tillfaller upplåtaren. Om det har uppstått tvist om bortförandet, räknas tiden från tvistens slutliga avgörande.

37 § Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på gravplatsen.

Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats.

Utdrag ur Begravningsförordning (1990:1147)

Gravkarta

3 § På en gravkarta skall med nummer anges samtliga gravplatser inom begravningsplatsen. Äldre gravplatser anges därvid så fullständigt som möjligt. Om det finns en minneslund på begravningsplatsen, skall också den anges.

Utdrag ur Miljöbalk (1998:808)

1 kap. Miljöbalkens mål och tillämpningsområde

1 § Bestämmelserna i denna balk syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö. En sådan utveckling bygger på insikten att naturen har ett skyddsvärde och att människans rätt att förändra och bruka naturen är förenad med ett ansvar för att förvalta naturen väl.

Miljöbalken skall tillämpas så att

1. människors hälsa och miljön skyddas mot skador och olägenheter oavsett om dessa orsakas av föroreningar eller annan påverkan,
2. värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas,
3. den biologiska mångfalden bevaras,
4. mark, vatten och fysisk miljö i övrigt används så att en från ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt långsiktigt god hushållning tryggas, och

5. återanvändning och återvinning liksom annan hushållning med material, råvaror och energi främjas så att ett kretslopp uppnås.

7 kap. Skydd av områden

Biotopskyddsområde

11 § Regeringen får i fråga om små mark- eller vattenområden som på grund av sina särskilda egenskaper är värdefulla livsmiljöer för hotade djur- eller växter eller som annars är särskilt skyddsvärda meddela föreskrifter om

6. att samtliga lätt igenkännbara områden av ett visst slag i landet eller i en del av landet ska utgöra biotopskyddsområden, och

7. att en myndighet eller kommun i det enskilda fallet får besluta att ett område ska utgöra ett biotopskyddsområde.

Inom ett biotopskyddsområde får man inte bedriva en verksamhet eller vidta en åtgärd som kan skada naturmiljön. Om det finns särskilda skäl, får dispens från förbudet ges i det enskilda fallet. En fråga om dispens ska prövas av den myndighet som regeringen bestämmer, om dispensen avser ett område enligt första stycket 1, och i andra fall av den myndighet eller kommun som har bildat biotopskyddsområdet.

De åtgärder som behövs för att vårda ett biotopskyddsområde får vidtas av kommunen, om den har bildat området, och i fråga om andra områden av den myndighet som regeringen bestämmer. Innan en åtgärd vidtas ska den som äger eller har särskild rätt till området underrättas särskilt.

Ett beslut som avses i första stycket 2 ska gälla omedelbart även om det överklagas. Lag (2009:1 322).

Förordning (1998:1 252) om områdesskydd enligt miljöbalken med mera

Allmänna bestämmelser

Biotopskyddsområde

5 § Sådana mark- eller vattenområden som anges i bilaga 1 utgör biotopskyddsområden enligt 7 kap. 11 § första stycket 1 miljöbalken.

Länsstyrelsen prövar frågor om dispens enligt 7 kap.

11 § andra stycket miljöbalken som avser sådana biotopskyddsområden.

Länsstyrelsen får besluta om de åtgärder som behövs för att vårda områdena. Förordning (2009:1 328).

Bilaga 1

Biotopskyddsområden som avses i 5 §

1. Allé

Lövträd planterade i en enkel eller dubbel rad som består av minst fem träd längs en väg eller det som tidigare utgjort en väg eller i ett i övrigt öppet landskap. Träden ska till övervägande del utgöras av vuxna träd.

4. Pilevall

Hamlade pilar i en rad som består av antingen

a) minst fem träd med ett inbördes avstånd av högst 100 meter i en i övrigt öppen jordbruksmark eller invid en väg där marken mellan pilträden är plan eller upphöjd till en vall, eller

b) minst tre träd, om vallen är väl utbildad, mer än 0,5 meter hög och två meter bred.

Biotopen omfattar trädradens längd med den bredd den vidaste trädkronans projektion på marken utgör. Om vallen är bredare än trädkronornas projektion på marken, omfattar biotopen vallen i sin helhet.

6. Stenmur i jordbruksmark

En uppbyggnad av på varandra lagda stenar som har en tydlig, långsträckt utformning i naturen och som har eller har haft hägnadsfunktion eller som funktion att avgränsa jordbruksskiften eller någon annan funktion. Utdrag ur Plan- och bygglag (1987:10)

8 kap. Bygglov, rivningslov och marklov

2 § I fråga om andra anläggningar än byggnader krävs bygglov för att

9. anordna begravningsplatser, och

10. väsentligt ändra anläggningar som avses i 1–9.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

Aarsrud, Christian. (1996). Begravningskick och gravvårdar. Vad gravvårdar reflekterar och reflektioner kring gravvårdar. I: Winberg, C., (red.) Kyrkan. Om kyrkobyggare och tro. *Västgöta-Dal 1995/96*. s. 193–230. Vänersborg: Älvsborgs Länsmuseum.

Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (red.). (1992). Kyrkogårdens gröna kulturarv. *Stad & land* nr 103/1992. Alnarp: MOVIUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, SLU.

Berglund, Inger & Berglund, Jan, (1989), Kyrkogården – idag och imorgon, I: Antell, Elina & Hoberg, Birgitta. (red.). *Kulturmiljövård 6/1989*, Tema: kyrkogårdar. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Carlsson, Åke & Hultengren, Svante. (2007): *Kyrkogården – en Noaks ark*. Naturvårdsverket, Svenska kyrkan och Naturcentrum AB. ISBN 978-91-85221-II-0.

Ericson, Olof, Erixon, Sigurd, (red.), (1950), *Sveriges bebyggelse: statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. Landsbygden. Älvsborgs län*, D.6, Hermes, Uddevalla, 1950

Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar. (2007). Stockholm: Centrala gravvårdskommittén

Kulturhistorisk bebyggelse Ulricehamns kommun 1990: inventeringsrapport. (1990). Ulricehamn:

Malmgren, Erik Emanuel (1961). *Fräsegårdar i Sjuhäradsbygden*. Ulricehamn: Ekeskogs bokh. (distr.)

Molander, Lisa (2007). *Kyrkogårdarna i Norra Billings pastorat. Förslag till bevarandeplan för Sätters kyrkogård*. Västergötlands museum.

Natursten. 6, Gravvårdar. (1986). Johanneshov: Sveriges stenindustriförb.

Sörensen, Ann-Britt. & Wembling, Mona. (2008). Minnenas trädgård – om kyrkogårdens form och växter. *Stad & Land*, nr 173/2008. Alnarp: MOVIUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, SLU .

Tvärred förr och nu. (1988). [Vegby]: Tvärreds hembygdsförening.

Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län. (1994). Vänersborg: Länsstyr. i Älvsborgs län.

Otryckta källor

Arkiv

Antikvarisk-topografiska arkivet

Kulturlagret, Vänersborg

Lantmäterimyndigheternas arkiv

Lantmäteristyrelsens arkiv

Källor från Internet

<http://www.bebyggelseregistret.raa.se>

<http://www.kringla.nu/kringla/>

<https://www.svenskakyrkan.se/ulricehamn>

